No. ५३८५-घ

Title दक्षिणामूर्ति स्तोत्रम्

Author विश्वरूपाचार्यः

Extent ८३ AGES

Subject वेदान्त - सम्पूर्णम्

नं.

द॰ टी॰ १ ॐ श्रीगणेशवटुकाभ्यां नमः ॐ श्रीदक्षिणामूर्तिगुर
वे नमः ॐ नमः परमसंवित्कलायै ॐ श्रीश्रीश्रीच्छाविमहा·
वटद्रुमतटे योगासनेस्थं प्रभुं प्रसन्नकमलं बुध... ति
दिशं प्रोद्दीप्तमार्गान् नमः शुद्धानर्कमंथीद्ध्यानममले
कर्ष्टिरगौरं शिवं हृद्यन्तः कल्पयेत्स्फुरन्तमनिशं श्रीदक्षि
णामूर्तिकम् । नत्वा श्रीशंकराचार्यं भक्त्यात्मार्कीनारीय
सः मानसोल्लासवृत्तान्तं वर्णयामि यथामति १ इह हि भा·
ष्यकारः श्रीमच्छंकराचार्यनामा मन्दमतीन्लब्धजिज्ञासून्
नतुगृहीत्वं दक्षिणामूर्तिस्तोत्रव्याजेन समस्तवेदान्ता·
र्थरहस्यमाविष्कारद्भिः पद्यैर्नवभिः तच्छिष्येण वि
श्वरूपाचार्येण सुरेश्वरापरनाम्ना तत्पद्यप्रव्याख्यातं तं
तामर्थं तेन मानसोल्लासनाम्ना वार्तिकात्मना ग्रन्थसन्द
र्भेण विस्तृतम् नमिमं ग्रन्थं यथाशक्ति प्रवृणोमि तत्र
शिष्टाचारसंरक्षणाय कृतं मंगलाचरणं द्योतयन्नयमा
द्यः श्लोकः मंगलं दिशतु मे विनायको मंगलं दिशतु
मे सरस्वती मंगलं दिशतु मे महेश्वरो मंगलं दिशतु मे
महेश्वरी अस्य स्तोत्रस्य वेदान्तशास्त्रप्रकरणरूपत्वात्त
च्छास्त्रैकदेशसम्बन्ध्यादिरूपत्वात् तद्दर्शनाय यथा·
स्तीयविषयप्रयोजनेनेतावद्वादाह १ आत्मलाभात्परो
लाभो नास्तीति मुनयो विदुः तल्लाभार्थं कविः स्तौति·
स्वात्मानं परमेश्वरम् २ आत्मा प्रत्यक्कमः साक्षीनस्वला
भः पराग्भेदभेदनेनोत्कृत्स्नवस्तुरूपेणावगमः तस्मा

लाभासरोस्योविद्यतेयोत्कृष्टोवालाभोनास्तीतिसुतयप्रा
प्तंभावद्योविज्ञात्मलाभात्परंनविद्यतेइत्यादिभिःस्मृ
तिवचनैरुक्तवन्तइत्यर्थः अनेननिरस्ताज्ञाननत्कार्य
प्रपंचब्रह्मात्मनावस्थानंप्रयोजनं ब्रह्मवेदब्रह्मैवभ
वतीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमुक्तम् इदानींविषयमाह त
लाभार्थमितिस्वात्मानंपरमेश्वरमिति सामानाधिक
रण्यानत्वपदार्थैक्यरूपस्तुविषयोदर्शितः २ एवंशा
स्त्रीयविषयप्रयोजनेस्वरूपतोनिर्दिश्यतेइदंस्तोत्रमया
दयन्नस्यप्रकरणत्वंस्फुटयति स्वेच्छयास्वभावि
एवविश्वंयोमनसिस्थितः स्तोत्रेणस्तूयतेनेनसएवप
रमेश्वरः ३ स्वेच्छानामस्वशक्तिर्मायाख्यातयास्वंचि
दात्मनिविवर्जितंविश्वंसूक्ष्मस्थूलंचव्यष्टिसमष्टिरूप
णक्रमेणविश्वरूपंविंबमिवोदकपात्रेनतस्मिन्निहितेकु
र्वाद्येवाभासमहाराप्रविश्यमनसिहृतिमदन्तःकरण
स्थितःतत्रविशेषरूपेणाभिव्यक्तिमुपागतःसएवपर
मेश्वरोनेनस्तोत्रेणस्तूयतेस्वात्मस्तप्रपंचव्युदासेनचि
देकरसतयाप्रमाणाभेदेनप्रतिपाद्यतेइत्यर्थः ३ तदेवंशा
स्त्रैकदेशसंबन्धत्वमस्योपपादितमिदानींशास्त्रान्तरे
स्थितंतत्त्वमस्यादिलक्षणांशंप्रदर्शयितुंतत्राधिकारि
णमुपस्थापयतिवैराग्यसंपन्नःशमादिगुणसंपन्नस्सा
न्नपातालोचनेयत्नः ऐपदार्थेषुव्यवहारकालेवभास
मानमस्तित्वंप्रकाशित्वंचेति अस्तिप्रकाशनइतिव्यवहा

ई·भा· रः प्रवर्तते तस्यास्तित्वप्रकाशित्वं कस्मिन्नर्थे पर्यवस्थि
टी तम् ४ इत्याशङ्किकानेकपूर्वकृतपुण्यपुञ्जपरिपा
२ कवशाद्विवेकवैराग्यसंपन्नः शमादिगुणसंपन्नश्च स
त्वापातालोचनयायत् सर्वपदार्थेषु व्यवहारकालेषु भा
समानमस्तित्वप्रकाशित्वं च तदस्यधर्मादस्यपन्नत्वादृता
वपि चास्तित्वप्रकाशयोरनुवृत्तेरिमे वगम्य किंचिद्धर्मी
वैतौ सर्वदृश्येष्वनुगतावित्यत्र न पर्यवसितमतिः कश्चि
च्छिष्यः प्रश्नोपन्यासमुखेन पवमुतेर्वापिप्रश्नेरापातद
र्शननिबन्धनत्वेपोऽस्मत् तत्रायमन्तरार्थः अस्तिप्रका
शत इति सर्वपदार्थेषु व्यवहारः प्रवर्तत इति त्वविवाद
म् तस्यास्तित्वप्रकाशित्वं च कस्मिन्नर्थे नानिरूपेतत्वप्र
तिष्ठितं पर्यवसितमिति पृच्छन्नेव न्कैशारमतेगुरुरिति
वक्ष्यमाणेनान्वयः ४ तत्र जिज्ञासानिमित्तं संशयमेवा
ह किं तेषु तेषु भावेषु किं वा सर्वात्मनीश्वरे ईश्वरत्वं च
जीवत्वं सर्वात्मत्वं च कीदृशम् ५ यद्यपत्रतदुभयमुप
लभ्यते तत्र तत्रैव प्रतिष्ठितं प्रतिभाति किं वाभिन्नप
रिमाणादिवदिमे कासंशयकोटिः किं वा विशेषोल्लेख
मन्तरेणतयोः प्रतिभाति स्वरूपभेदानवगमात्सामान्यमात्म
मिवतद्भाक्तिषु सर्वात्मस्वतेषु कस्मिँल्लनुभयं प्रतिष्ठित
मितिद्वितीया कोटिस्तस्य सर्वात्मनीश्वर इति विशेषण
निर्देशः ईशावास्यमिदं सर्वं तस्य लोकः स तु लोकपरेति
क्रमापातदर्शननिबन्धनः पुनरपि सूक्ष्मापातदर्शन

शुंगोगुणंचेनान्तरं निबन्धनं प्रश्नमुपपादयति ईश्वरत्वं चेति
किमीश्वरत्वं जगत्कर्तृत्वं महाराजकुलालादिवत्तीरक्षे
न किंवा ...दिवत्साध्यत्वमनादिशब्देनाधिष्ठानत
येत्यर्थः तस्य जीवत्वमपि प्रत्यगात्मनः स्वाभाविकं किं
वा परोपाधिनिबन्धनमिति तथा सर्वात्मत्वं कीदृशं भो
ग्गुणं चेति विमर्श इत्यर्थः ५ पुनः प्रश्नान्तरम् जानी
यात्कथं जीवः किं तज्ज्ञानस्य साधनम् ज्ञानात्तस्य फ
लं किं स्यादेकत्वं च कथं भवेत् ६ यदनादिशब्देना
न धिष्ठानत्वमीश्वरत्वं परोपाधिनिमित्तं च जीवत्वं तद्वणि
दैरिव स्वविकारैर्मुक्तमेव च सर्वात्मत्वं भवेत् इत्यर्थः
श्लोक ५ तस्य तादृशस्य ज्ञानस्य च किं साधनं केन सा
धनेन तदुत्पद्येत इत्यर्थः तस्य जीवेश्वरत्वस्य ज्ञानात्किं
फलं स्यात् स्वर्गादिवत्साध्यत्वमप्यत्र सिद्धं वा क
ण्ठगतचामीकरादिवदित्यर्थः किं च जीवेश्वरयोरेक
त्वं च तादात्म्यम् कथं भवेत् विरुद्धस्वभावत्वात् गौणं
श्रूयमाणमेकत्वं किं वा विरोधस्याभासत्वान्मुख्यमे
वेति ६ सर्वज्ञः सर्वकर्ता च कथं जीवो भविष्यति शिवो
प्रतीत्यदृश्यत्वं वक्तुं प्रारभते गुरुः ७ जीवेश्वरयोरै
क्यायोगे तदेव विरुद्धधर्मत्वमुपपत्स्यति सर्वज्ञ इति
श्रात्मा जीवः किञ्चिज्ज्ञः किञ्चित्कर्ता सर्वज्ञः सर्वकर्ता
परमेश्वरः कथं भविष्यति यद्वा सर्वज्ञः सर्वकर्ता च परमे
श्वरः कथं तद्विपरीतात्मा भविष्यतीति योजना प्रश्नो

द०मा० प्रश्नानामुत्तरं स्वकर्म सोऽत्र प्रश्नायपयति इत्थं पृष्टं तेशिष्यं
टी० प्रतिवचनेनक्रमेण वक्तुं गुरुरारभत इति योजना १ नः
३ त्रालिप्रकाशनरूपादि सार्धश्लोकेन कृतरूपस्य सा
ह्लादतरत्वेनाद्यं श्लोकमुपादत्ते विश्वं दर्पणदृश्यमा
ननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं पश्यन्नात्मनि मायया ब
हिरिवोद्भूतं यथा निद्रया यः साक्षात्कुरुते प्रबोधस
मये स्वात्मानमेवाद्वयं तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्री
दक्षिणामूर्तये १ एवमस्यान्वययोजना तस्मै श्रीगुरु
मूर्तये इदं नमो नमस्कारणमस्त्विति क्रियाकारकयो
जनात् दक्षिणाभिमुखी मूर्तिर्यस्य स शिवो दक्षिणामू
र्तिः श्रीमान्नहश्रीरित्यमरेण तथा च श्रीलस्तवे यथात्मि
काऽऽविष्कृताशेषभासि त्वमसीति श्रीमान्सवासौ दक्षि
णामूर्तिश्चेति श्रीदक्षिणामूर्तिस्तस्मै इत्यर्थः तस्य विशेष
णं श्रीगुरुमूर्तये गृणाति तत्त्वज्ञानमुपदिशतीति शिष्य
मऽइति गुरुः श्रीमांश्चासौ गुरुश्च स्वैवलक्षणया श्रीगु
स्तस्य मूर्तिर्यस्य सः तथा तस्मै श्रवेन स्वोपदेष्टृगुर्वा
त्मनोविष्टदेवतात्मनो वा स्वध्येयत्वं विवक्षितं देवतार
पेण गुरुरूपेण च गृहीतमूर्तिहृदयायेत्यर्थं भवति तस्य
रूपे तत्स्वं स्वयं वदन् विश्वस्य सत्तास्फुरणयोर्निरूपणेनम
यितानेन परमेश्वरः समपवदक्षिणामूर्तिगुर्वात्मेति प्रश्ना
तं प्रकटयति विश्वमित्यादिना यो निजान्तर्गतं विश्वं
श्रात्मनि मायया बहिरुद्भूतमिव पश्यन्नात्मबोधसमये

3

स्वात्मानमेवाहं साक्षात्कुर्व इति संबन्धः निजमिममा
धारणं स्वप्रकाशं सदात्मकं स्वरूपमुच्यते तस्मिन्नन
र्गतं तत्स्वात्मप्रकाशव्याप्तं तस्मिन्नध्यस्तमिति यावत् वि
श्वभूतभौतिकरूपं विषयजातं मायया ऽनाद्यनिर्वाच्या
या स्वावभासया स्वात्मनि कल्पितया बहिः स्वात्मनः
पृथगिदन्तास्पदतयोद्भूतं पश्यन्निव सकं भवति रवश
हार्थं दृष्टस्य मायामयत्वेन तत्त्वज्ञाननिवर्तितेनोपपा
दयति प्रबोधसमये आचार्योपदिष्टमहावाक्यार्थसा
क्षात्कारसमयस्तस्मिन्समये स्वात्मानमेव स्वतःप्रका
श्री शरूपमेव प्रकाशार्थं स्वमेवाहमयमहमिति हृदयशब्दवा
च्यविश्वस्मृतेरप्रविलीनप्रपञ्चं स्वात्मानं साधारणस्व म
रूपं साक्षात्करोमि अहमस्य हृदयानन्दप्रकाशात्मेति
नस्मैऽस्मार्थः स्वात्मनि वसन्तोऽहं तेनापि तत्स्वमिवेसर्वा
भासेऽहं ह्यान्तमाह दर्पणे दृश्यमाननगरीतुल्यमिति
विश्वविशेषणमेतत् यथेनात्मनो विश्वाकारपरिण
मशंकानिरस्ता बहिरविद्यमानस्यापि बहिरिवभासेऽदृ
ष्टान्तं वदन्बोधनिवर्तितत्वेनैव दर्शयति यथा कश्चित्स्व
मो निजान्तर्गतमेव वासनामयं विश्वं निद्रया बहिर्वि
षयत्वेनोद्भूतमिव पश्यन्प्रबोधसमये जागरदवस्थाग
मनसमये स्वात्मानमेवाहं पश्यन् स्वप्नोपलब्धप्रपञ्चं रहि
तं साक्षात्कुरुते तथेत्यर्थः अत्र विश्वं पश्यन्नहं यमात्मा
नं साक्षात्कुरुते इति शास्त्रनिर्देशो न लक्षणार्थो नापि हेत्व

र्थः तिष्ठगोयतीति व क्रियाद्वयेन सन्दर्भयोजनार्थः यद्वा
लक्षणार्थोयं शक्तार्थे यः स्वस्मिन्नेव स्थितिविश्वदर्शनेन समष्ठ
यः संसारी वलब्धितः स्वप्रबोधसमये [illegible] धित
विषः स्वात्मानमेवाद्वयं साक्षात्कृत इति । [illegible]च्यते
मूलश्लोकं तात्पर्यतो वार्तिकश्लोके [illegible] योजनमारभे
अस्यार्थः अन्तरस्मिन्निमे लोका अन्तर्विश्वमिदं ज
गत् बहिर्वन्मायया भाति दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ८ तत्रप्र
थमपादार्थे श्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे अन्तरस्मिन्निति
इमे प्रसिद्धा लोका विश्वशब्दनिर्दिष्टा अस्मिन्परमात्म
सन्तर्मध्ये वर्तन्ते न ततो बहिः स्वतन्त्रतया सर्थः उक्त
मेवार्थं प्रकटयति अन्तर्विश्वमिदं जगदिति विश्वस
वेमेवेदं जगदन्तर्नीतं एकोच कारणमिसर्थः ब्रह्मैवा
भूतानां जेषो नैतेन कोर्हति स्पर्धितुं बलं देवास्य यहिं ।
शुद्धस्मिन्निन्द्रप्रजापति ब्रह्मलिविश्वानि भूतानि तानि वा
नः समाहिता इति श्रुतिः वाक्यशेषः इदं विश्वं दर्पणे
प्रतिबिम्बनमिव दर्पणान्तर्गतमिवान्तःस्थमेव विश्वमा
यया बहिर्वदेहन्वा भातीति योजना ८ इदानीं यथानि
द्रयेति दृष्टान्तार्थमाह स्वप्ने स्वान्तर्गतं विश्वं पश्यत्यस्य
गिवेद्यते तथैव जाग्रत्कालेपि प्रपञ्चैर्विविधं [illegible]ताम
९ निगदव्याख्यातमेतत् ९ स्वप्नदृष्टान्तेनैव सन्ता
स्फुरणयोरात्मैकायत्ततत्त्वमुक्तमिमाह स्वप्नस्वप्नते
वार्थतासत्तानैमितिनिश्चिता को जाग्रति विशेषाति

जग्रज्ञातासाक्षुनाशिनाम् ॥ १ ॥ स्वप्नेदृश्यनानामर्थानांयाम:
नासास्वप्नैवास्मसनैवनिश्चितानामासामासामात्मिका
वाकार्य[illegible]नास्त्याहि ततावत्स्वप्नेवाह्यानर्थान्तु:
पलभ्य[illegible]ह्यादि इतिस्थित्येतदुपलंभकारणानामिन्द्रि
याणामनुपरतत्वात्स्वप्नग्राह्यंप्रत्यक्षपितीव्रमपलोकस्य
सर्वोऽप्यवनौमात्रामृषापादायेतिप्रक्रते: स्वप्नदृष्टदेशका
लवस्तूनांजागरितसंवादादर्शनाच्चतस्मात्स्वदेहेनबहिर्न्त:
स्थितेनैवार्थानांपश्यतिनापिबहिर्निर्गमनंपश्यतित
स्मात्स्वप्नदर्शनदेशेपिजागरप्रसङ्ग: स्यात्देशान्त
रेगत्वातत्रस्वप्नेलौकिकमात्मानंमन्यमानंपश्यतिवि
नाप्रत्यागमनेनस्वदेहदेशोपिप्रबुध्यमानेनोपलभ्यते
अतोनबहिर्गतोपलभ्यतइतिअन्तस्थएवस्वप्नदर्शनंये
ष्वदेशकालनिमित्तादर्शनान्नवाक्यंवहुरूपमस्तिन्द
भावेनैवासत्तासामान्यंकार्यंवामत्स्वरूपंसंभाव्यतेअ
पारप्यान्यस्ययोगास्मय: स्वजनइतिस्थितिक्षितिर्वास
नोद्धृतनिमित्तदर्शनमात्रविषयाद्वैविक्तायोयेनप
रमार्थत्वमुपपन्न: तस्माज्जाग्रद्दर्शनवासनावासनान्त:स्था
स्यैवस्वप्नेजनिनिद्रादोषाद्बहिरिवभासतइतिसिद्धोऽयंजा
ग्रद्विषयदर्शनस्यमिथ्यात्वेदृष्टान्तइति तस्माद्दोषोपि
तस्याधिष्ठानसत्ताव्यतिरेकेणसत्तानिरूपणादधिष्ठा
नात्मभूतात्मसत्तैवस्वप्नसर्वस्यसत्ताव्यतिरेकेणस
त्तानिरूपणादधिष्ठानात्मभूतात्मसत्तैवस्वप्नेसर्वस्या

दे॰मा॰ सत्तानवछिन्नेति सिद्धम् दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके यो
टी जयन्ननुमानं सूचयति को जाग्रतीति जाग्रद्दृष्टार्थाः सर्वे
५ आत्मसत्तैव सत्तावन्तः तस्मिन्नेवाव्यभिचारेणोपल
भ्यमानत्वात् तास्वमार्थवत् तथा विमताः स्वतः सत्तारहि
ता जडत्वात् स्वमार्थवत् न चासिद्धो हेतुः विमता आत्मस
त्तैव सत्तावन्तः तस्मिन्नेव जडत्वं व्यभिचारितेष्वेव उपल
भ्यमानत्वे सति व्यभिचारित्वात् आशुतरविनाशित्वाद्वा
रज्जुसर्पधाराद्दण्डमालादिवत्स्वमार्थवदेवेत्यर्थः ५ स्व
मे प्रकाशो भावानां स्वप्रकाशात्वरितान्तरः जाग्रत्यपि त
थैवेति निश्चिन्वन्ति विपश्चितः ॥ एवं दृश्यसत्ताया आ
धिष्ठानपर्यवसानत्वमुपपाद्य तत्स्फुरणस्यापि तत्प
र्यवसानत्वमुपपादयति स्वप्न इति आत्मनैवायं ज्योतिषा
स्ते अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः स्वप्ने भावानां
दृश्यानामर्थानां प्रकाशः स्वप्रकाशादधिष्ठानात्मप्रका
शात्त्वहीतरः स्वतन्त्रः स्वतः सत्ताहीनस्य स्वतः स्फुरणस्या
प्यभावादित्यर्थः अत्रापि अनुमानमाह जाग्रत्यपीति वि
मता जाग्रद्दृश्या अन्याधीनप्रकाशा अस्मिन् भासमाने
एव सति भासमानत्वात् स्वप्नदृश्यवदिति विपश्चितो नि
श्चिन्वन्तीत्यर्थः न चाप्रयोजकत्वं शंक्यं दृश्यानामनन्या
धीनप्रकाशत्वे इन्द्रियाद्यनपेक्षणात्तत्तनन्तरं दृष्टिवैयर्थ्यप्र
सङ्गादिति द्रष्टव्यम् ॥ तदेवं मायावस्थानमेव मायिकं
विश्वदर्शनेन विश्वसाम्यमनिरूपेत सत्तास्फुरणे तत्त्व इति

पूर्वार्धं व्याख्यातेन प्रतिपाद्येदानीमुत्तरार्धं व्याचक्षाण
आत्मसत्तास्फुरणयोरव्यभिचारान्निमत्वं स्पष्टयति वि
द्यमानस्फुरितात्मस्वभावं न पश्यतीति यथोच्यते: सम्यज्ज्ञानोद
यात्पूर्वं त्वात्मस्वरूपं न पश्यति १२ यथासर्वोपि ज्ञानस्य
स्वगात्मनो याथात्म्यज्ञानोदयादित्यर्थः १२ उक्तेर्थे ह
ढसंमतिसंवादयन्नाद्वैतमात्मतत्त्वाकारोदयप्रकारं स्फुट
यति अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते अजम
निद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा १२ अनादिमाययाक्रान्त इ
ति सुप्तो जीवः सम्यग्ज्ञानेन संभ्रमत इति स्फुटयति यदा प्र
बुध्यते इत्यत्र स्वात्मनोपि प्रबोधः स्यादुक्तमतं द्योतयति जिज्ञा
व प्रकृतिः श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तो
पि बहवो यन्न विद्युः आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धा आ
श्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट इति स्मृतिरपि आश्चर्यवत्प
श्यति कश्चिदेनमिति यदैवं जीवः प्रबुध्यते आचार्यवेदा म
न्तवाक्यात्प्रबोधं लभते तदाद्वैतमात्मतत्त्वं बुध्यते साक्षा
त्करोतीति किंलक्षणमद्वैतम् अजमजनान्तकप्रबोधवज्जा
ग्रदवस्थावर्जितं अनिद्रं तत्त्वानिद्रोपलक्षितमूढत्व
सुषुप्तावस्थारहितं अस्वप्नं स्वप्नाख्यमध्यावस्थारहितं
मनपदावस्थात्रयशून्यत्वादद्वैतमित्यर्थः १२ तदीश्वरत दा
स्यतीयदा तदेमनयोरर्थमाह श्रुत्याचार्यप्रसादेनयो
गाभ्यासबलेन च ईश्वरानुग्रहेणापि स्वात्मबोधो यदा
भवेत् १४ आचार्यप्रसादेनानुग्रहेणासंभावनारहित

९.मा. स्वार्थयाश्रुत्याद्योगाभ्यासोनिदिध्यासनंतत्छषेनतद
टी नुष्ठानप्रभावेनेश्वरःप्राकृतैवितोन्तर्यामीश्रवणा
६ दिनाचाराध्यमानःपरमात्मातस्यानुग्रहहेतुपासकवि
वेस्तत्कौविष्करणंतेनापिशाहृदुःस्वसवंमसाधनमस्त
स्वयार्थःतथाचश्रुतयः वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिता
र्थाः आचार्यवान्पुरुषोवेदातितस्तंतपश्यतिनिष्क
लंध्यायमानः यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआ
त्माविवृणुतेतनंस्वामितैःसाधनैःयदासंपद्यतेपु
6 रुषस्तदाप्रवर्ततइतिस्मृतमप्रकोयदाशाह्वत्याव्याख्यातः
१४ तदाशाह्वत्यमहैतान्वितोर्थविवृणोति भुक्तंयः
याचेक्तनिस्थस्तान्मवेनेवपश्यति वृर्णोधनाक
वलितंविश्वंयोगीश्वरस्तथा १५ एषहार्थमेतत
श्रनेनजानीयान्नकथंजीवत्रतिप्रसस्पाहैनप्रमपा
त्मरूपेणजानीयादितिमत्रभुक्तंदृष्ट्वं अस्यतान
स्यफलंत्ततीयश्लोकेसंसारनिवृत्तिलक्षणंवक्ष्यते
एवंश्लोकस्यपदशःप्रातःमथमाविष्कुमार्थिकमर्थ
माविष्कुर्वन्वीरस्वंजीवत्वंवमिमादिवशीकृत्यप्रा
प्नुतरमाह यथास्वमेनरूपोभूत्वाप्रकाभोगान्स्थित्या
तान् वतरस्तु:वलोपतः शत्रुञ्जित्वाराणास्तुःने १६
चिदात्मनोजीवेश्वरभावोमायानिबन्धनःस्मत्रदृष्टा
न्तउच्यतेस्वमेकस्त्रियथान्नरूपात्मतामात्मनोनुभूय
स्वातन्त्र्यमन्यतेतद्धमरान्स्ववशीकृत्यजगत्सततया

स्वातन्त्र्यावस्थापतिश्चिदात्मान ईश्वरत्वमित्यर्थः १६
जीवत्वे हेतुत्वमाह परात्माजितोभूत्वावनेशाय
नपश्यत शुद्धंतमात्मात्मानंस्वस्तेकल्प्यजीवितं
परतन्त्रोपयासाभिलाषोजीवइत्यर्थः १७ यथास्वमे
जीवभावस्तथाजाग्रद्दशायामप्यस्तिहेतुत्वमा
ह तथैवजाग्रत्कालेपिमनोराज्यंकरोत्यसौ काल
नयोजवेगेनदीनामाप्नुवन्ति १८ आशुःस्वया
दृशानमस्याज्ञत्वमीश्वरत्वैवपरीत्यक्रमम् १८ ई
श्वरस्यत्वमन्त्र्यायापरवशतयाजीवोभवतिनजीवो
भवतिनजीवोनामकश्चित्स्वतन्त्रोऽस्तीतिदृष्टान्ते
नोपपादयति येनेच्छन्तीतुमालीवमाययामोहि
तोपिकर्म किञ्चित्करोतिकिञ्चिन्नइतिसतएवपरमेश्व
रः १९ स्वस्मिन्नतोमनोरथजीवदृष्टान्तस्यदार्ष्टान्तिक
मुक्तात्वमेश्वरदृष्टान्तस्यदार्ष्टान्तिकमाह यद्यत्क
रोतिजानातितस्मिंस्तस्मिन्नईश्वरः राजाविद्वान्स्व
सामर्थ्यादीश्वरोयमितीयते २० योयद्यत्स्वसामर्थ्या
त्स्वातन्त्र्येणकरोतितस्मिंस्तस्मिन्क्रियमाणेपरमेश्व
रः परमेश्वरोराजातथास्वसामर्थ्याद्यद्यज्जानातित
स्मिंस्तस्मिन्स्वविद्वान्स्वतन्त्रज्ञानवानीश्वरोयमितीय
ते इतियोजना २० मायिकमीश्वरत्वंचजीवत्वमप्यसा
पेक्षंमुमायसर्वात्मत्वंचिदात्मनोमुमादयन्स्वर्वात्म
त्वंचकीदृशमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह ज्ञानक्रियाशि

ई॰प्र॰
टी
७

वैनैक्यात्तं कान्ते सर्वजन्तुषु ईश्वरत्वेन जीवानामसि-
द्धत्वात्किमत्र आह २१ सर्वजन्तुषु येत्तानक्रियेज्ञा-
नत्वं चैतन्यात्तन्यूनतात्कर्तृशिवेनैक्यात् अथैका-
दिवायः पितृदृग्यत्वमतईश्वरशक्तियोगात्का कामा-
श्वरत्वं सिद्धमितीश्वर एव सर्वजीवात्मेति ... तस्य स-
र्वात्मत्वमित्यर्थः २१ सर्वजन्तुषु विशिष्टयज्ञानता
स्य स्वप्रकाशत्वमेकत्वं च साधयति अथ ...
वनानप्रतीतिषु अर्कप्रभेव स्वज्ञानं स्वयमेव प्रकाश-
ते २२ स्वज्ञानं स्वस्य द्रष्टुः स्वरूपभूतं ज्ञानं स्वयमेव प्रका-
शते स्फुरतीत्यर्थः २२ ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युप-
गमे बाधकमाह ज्ञानं न चेत्स्वयं सिद्धं जगदन्धं ततो
भवेत् नचेदस्य क्रियाकोपि व्यवहारः कथं भवेत् २३
भवत्वेवं ज्ञानमीश्वरस्य तस्यामूर्तस्य कुतः क्रियेत्यता-
शङ्क्याह न चेदिति ईश्वरः कर्ता इति व्यवहारसिद्धये क्रि-
यापि ... स्वीकार्येत्यर्थः २३ तर्हि किं
स्वरूपा क्रियेत्यपेक्षायामाह क्रिया नाम परिस्पन्दः
परिणामस्वरूपिणी स्पन्दमानेव हि ज्ञानेन तदेकरव-
द्भवेत् २४ परिस्पन्दश्चलनं परिणामोऽवस्थान्तरा-
पत्तिः एवंस्वरूपिणी क्रिया प्रसिद्धा शास्त्रवर्णादिष्वित्य-
र्थः साम्प्रतेषु पार्थिवशाद्धानीमाह स्पन्दमानश्चेति
इन्द्रियद्वारकमनोवृत्तिद्वारा ज्ञानेन बहिः स्पन्दमानेन तदेक-
रवत्तस्य ज्ञानस्यानुरूपं कार्यमिव पूर्वोक्ता क्रियोद्भवे

तेज्ञानक्रियासातिशयहेतुः क्रियाज्ञानाश्रयानप्राणा
र्पिष्ठितस्य लोपाधिनिवन्धनाभेदेनार्थः २४ अन्त
र्यामीपरस्य क्रियानायकत्वात्प्राणचेष्टायाः सर्वमन्त
[illegible] नाचेष्टापि चेश्वरस्यैवेत्युक्तं इदानीं क्रियाः
का [illegible] क्रियासद्भावं दर्शयति उमायथाप्राण्यं स
स्कार्यविकार्योपाश्रयाक्रिया करोत्यादिस्सन्नादिष्टि
[illegible] प्रतीयते २५ यथापरिस्पन्दरूपाक्रियाप्रका
[illegible] रूपामुदाहरति उमादेति उमायथादीनां कथा
संसृष्टुदाहरणं करोतीमादिउन्मादिष्टिमाजे नेन संस्
करोतीत्यर्थः इति कर्मकारकमपाश्रयापरिणामा
क्रियाप्रतीयत इत्यर्थः २६ इदानीं सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञ
त्वे एकस्मिन्नप्युपाधिभेदेन व्यवतिष्ठेत इत्युपपादयति
शिवोवलादिदेहेषु सर्वज्ञ इति भासते देवतिर्यङ्म
नुष्येषु किञ्चिज्ज्ञत्वारतम्यतः २६ तारतम्यत इत्युक्तं
किंकृतं जीवेषु तारतम्यमित्यपेक्षायां तत्सङ्कीर्णोपा
धिकृतं तदित्याह जरायुजोण्डजउज्जस्वेदजः पुनरु
द्भिज्जः एतेवतविधादेहाः क्रमशो मूलहेतवः २७
अत्रापि पुरुषे देवादि विस्तरामात्मेति श्रुतेः जरायुजे
ष्वपि मनुष्येष्वेव ज्ञानादितारतम्यं द्रष्टव्यम् २७ ईश्वर
त्वादेशीयामयत्वमुपपादितमुपसंहरति व्रह्मादिक
मपर्यन्ताखमककल्पैव कल्पना मात्राकृतेनवच्छिन्न
प्रकाशे परमात्मनि २८ अनवच्छिन्नप्रकाशे परमा

द॰मा॰ टी॰ ८

8

त्मनिस्थानात्कृतेसर्वकल्पनाजाग्रतिप्रबोधेसतिनिली
यमानत्वमवस्थाद्वयस्यैवविलीयमानत्वात्तस्मात्सैवेत्या
र्थः २८ उक्तेसर्वात्मत्वेप्रमाणमाह अणोरणीयान्मह
तोमहीयानितिवेदवाक् रुद्रोपनिषदप्येवंस्तौतिसर्वा
त्मकंप्रियम् २९ गुरुमूर्तयेदक्षिणामूर्तयइतिपदद्वय
स्यार्थमाह ईश्वरोगुरुरात्मेतिमूर्तिभेदविभागिने व्यो
मवद्व्याप्तदेहायदक्षिणामूर्तयेनमः ३० इदंनमस्कारस्या
त्मसमर्पणंप्रह्वीभावंविवक्षन्नात्मेतिमूर्तिभेदेऽपिवाच
नद्योश्चेश्वरोगुरुरात्मेत्येवंमूर्तिभेदभिन्नायदक्षिणामू
र्तयेनमइत्यर्थः मूर्तित्रयकृतपरिच्छेदशंकाव्यावृत्त
येव्योमवद्व्याप्तदेहायेतिविशेषणमव्यापकायेत्यर्थः
३० प्रथमश्लोकव्याख्यानमुपसंहरति इतिश्रीदक्षिणा
मूर्तिस्तोत्रार्थप्रतिपादकेप्रबन्धेमानसोल्लासेप्रथमो
ल्लाससंग्रहः १ इतिश्रीमानसोल्लासेप्रथमोल्लासःसमा
प्तः १ ॥ ॐश्रीगुरुदक्षिणामूर्तयेनमः मायया॥
वहिरिवोद्भूतंस्वात्मगतंतुविश्वंपश्यन्निति विश्वस्यात्म
निमायायाश्चात्मनश्चकंतन्नोपपद्यतेविश्वस्यात्मसम
वोपादानकत्वादितिवादिनःकेचित्समवतिष्ठन्ते ते
षांमतमुत्तरश्लोकेननिराकर्तुमुपक्रमते उपादाने
प्रपञ्चस्यसंयुक्ताःपरमाणवः सदन्वितोद्भवस्तस्मा
द्भासतेत्वस्वरावितः १ अत्रवैशेषिकामन्यन्ते प्रपञ्च
स्यकार्यद्रव्यात्मकस्यपरस्परंसंयुक्ताःपरमाणवोनि

रवयवाद्यसमस्तस्मदस्यविशेषाउपादानमाश्रयविशेषाः
नह्यतद्गुणविशेषाश्चतदुपादाननिरूपद्रव्यगुणकाः का
र्योपि मूर्तिद्रव्यसमवेतत्वात्तदुपादानकमेव निःसंद्रव्यगु
णजातिविशेषसमवायास्तु निसापेक्षतिनयेषांकार
णापेक्षापतदतिरिक्तंच भावरूपं न किञ्चिदस्तिश्रभा
वश्चभावप्रतियोगिकोनस्वतन्त्र इति नेश्वरोपादान
कः सर्गः नापि मायामय इति प्रपञ्चस्येश्वरानुपादा
नत्वेस॰॰यति मृदन्वित इति अयमर्थः विमतास्त्रेव
तनोपादानकाश्चेतनान्विततयाभासमानत्वात्
यः स मतायंघटन्वितत्वेनावभासते तत्तदुपादा
नकोदृष्टो यस्मात्तथा चेमेतस्मात्तथेति तस्मादीश्वरा
न्विततयाकस्याप्यवभासादर्शनान्नेश्वरोपादानकः
प्रपञ्च इत्यर्थः १ कारणगतगुणविशेषैरेवकार्यगु
णारम्भेत्येलत्रापिशाश्वरस्तत्रापिनेश्वरः कार्यद्रव्यपरिमाद्र
परमाणुगतापरत्वगुणरूपरसादयः कार्यसमानजा
तीयंप्रारंभन्ते गुणान्तरम् २ समानजातीयमितिवि
शेषगुणाभिप्रायमाद्याणुकादिपरिमाणस्यपरमा
णुवादिगतसंख्यायो निष्प्रयोजकीकारात् परत्वापरत्वयोः
दिक्कालपिण्डसंयोगयोर्निमित्तीकारात् २ भावका
र्याणां कारणं त्रिविधं प्रसिद्धं समवायिकारणमसम
वायिकारणं निमित्तकारणं चेति तेषु त्रिविधेष्वपि कार
णेष्वीश्वरस्य कर्तृत्वान्निमित्तविशेषमन्तरेणास

त·भा· कारणत्वप्रकारोनास्तीतिकथयितुंकारणभेदानांल·
टी क्षणमाह कार्ययत्रसमवैतिकारणंसमवायितत् वका
९ लिकारणघटस्यसमवायितत् १ समवायिनिति
ष्ठतिष्ठेयत्समवायाश्रितेतद्यथा कार्यैवर्त्तमानसामर्थ्यंक
ल्पितेसमवायितत् ४ निमित्तकारणंतेषामीश्वरस्य
ऊलालवत् यत्कार्यंजायतेयस्मात्तस्मिन्नत्यतितिष्ठ
ति १ मतिकार्यंघटस्यतोपटः स्वर्णेकु·ली·कम इति
वैशेषिकाःप्राक्लक्षणेनैयायिकाश्रपि १ यस्मिन्समवा
यसंबन्धेनसंबद्धंकार्यंजायतेतत्समवायिकारणंतद
वोपादानशब्दवाच्यंचेत्यर्थः यत्तुनः समवायेनसंब
न्धेनसंबद्धंकार्यमस्तिकारणंतन्निमित्तमितिविवक्षि
तोदाहरति चकार्यमितिनसमवायितदसमवायिनिमि
त्तमितिनमित्यर्थः असमवायिकारणंलक्षयतिसमवायि
नीतिस्वकार्यस्यसमवायोयस्मिंस्तत्समवायितस्मिन्नति
ष्ठत् यथातंतुसंयोगः पटसमवायिकारणंभवतन्त्वेष्वि
त्यर्थः अनेनकार्यैकार्थसमवायलक्षणप्रत्यासत्तिरु
क्तातथासमवाय्याश्रितेयतिष्ठत् इतियोजनाःस्वकार्यस
मवायिकारणस्याश्रयइत्यर्थः अनेनकारणैकार्थसम·
वायरूपाप्रत्यासत्तिरुक्तायथातन्तुगतरूपादयः पटगत
रूपाद्युत्पादनेहेकार्थसमवायाश्रयाइसमवायादाहरण
म् असमवायासिद्धन्तत्वादेवसद्रू·वारणायाह कार्यइति
अवयवतसामर्थ्यसमवायासिद्धमित्यर्थः ४ एवंकारणत्र

यं कार्यप्रवर्तितं नस्वरूपतो निर्दिश्यते त्रेधा रस्मादपि सर्वका
र्योत्पत्तिनिमित्तकारणत्वमेवैष्टव्यमिति तस्त्रावेसाय।
यति निमित्तमिति अत्र निमित्तेषु सत्स्वपि दंष्ट्रोपि नि
मित्तं तेषां सर्वेषां कार्याणां मध्ये कार्यं चेतनेनाधिष्ठा
त्रा विना चेतनप्रवृत्तेरयोगात् यथा चक्रादिषु कारणा।
न्तरेषु सत्स्वपि कुलालादिना विना घटादिकार्यानुत्प।
त्तिरिति विमतं चेतनाधिष्ठातचेतनकारणकं कार्यत्वा
द्घटादिवदिति क्रम भवति यस्मादेवो युक्तियुक्ता कल्पना
तस्माच्चेतनस्य जगदुपादानत्वं सर्वात्मत्वमिति कल्पने
व्यापकोपलब्धिविरुद्धमित्युपसंहरन्नियत्कार्यमिति
यस्मादुपादानाद्यत्कार्यं जायते तत्तस्मिन्नति तिष्ठति य
था मृत्तिकायां घटादयस्तदुदाहरणं तथा च सर्वस्य कार्य
स्याचेतनप्रतिष्ठत्वोपलम्भविरुद्धं चेतनोपादानकल्प
नमित्यर्थः केषामित्यं कल्पने सत्वेत्याह इति वैशे
षिकाः इति ८ इदानीं सांख्यकल्पनामाह रजः सत्वत
म इति प्रधानस्य गुणास्त्रयः रजो रक्तं चलं तेषु सत्वं शुक्लं
प्रकाशकम् ९ तमः कृष्णावारकं सृष्टिस्थित्यन्तहेत
वः इति सांख्याः स्वभावन्ते तेषां रूपेणोच्यते ८ प्रधानं
प्रकृतिः माया प्रधानमव्यक्तमित्येवं सामान्यलक्षणेन त
स्य प्रधानस्य रजः सत्वं तमश्चेति त्रयो गुणाः त्रिगुणमविवे
कि विषयस्मादेः सांख्यशास्त्रे निर्दिष्टं प्रधानस्य गुणत्रया
त्मकत्वमित्यर्थः तदेव क्रमेण गुणानां लक्षणमाह रजो रक्त

10

मितितेषुगृहेषुमध्येकंरत्ननामकंउपलंभकमिति।
यावत् तथा चलेचलनस्वभावं चयतन्नजो रजोगुणस्त्वर्थः
यथासन्नावंसम्पादयति सृष्टिस्थितिमन्नहेतवइति रजोगुणः
सृष्टिहेतुः सत्वं स्थितिहेतुः तमो नाशहेतुरिति योजना कथ
मेषां रक्षणादिस्तेनैवमिमप्यनाश्रश्चभविष्यतिअसि
न्मतेतिमिन्नेवेनापिनेचतनापत्ताजगतःस्वरूपसंहरति
इतिसांख्याःस्वभाववन्तेइतिचकारादन्येपिये स्वभाववादिनः
शून्यवादिनः शैवायोगिकाः पौराणिकाश्च शून्यतानौ
सर्वेषांहृद्यानुस्यूतःइश्वरइत्येकोव्यापिनेमतत् ८
बीजस्यान्तरिवाङ्कुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुनर्मा
याकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतम्
मायावीव विजृम्भयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छया तस्मै
श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये २ अत्र सदेव
सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म आत्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषदित्यादिश्रुति
मास्थित्य जगत्कारणं तत्त्वमस्मिन्पद्ये निरूप्यते अतः
सद्बुद्धिमात्रेस्त्वेवेतिमतान्तरं श्रुतिविरुद्धमित्यभिप्रायः
अस्येवान्वययोजना इदंजगत्सत्यमतेःपूर्वंनिर्विकल्प
कं जातिगुणक्रियादिविकल्परहितं सन्मात्रमासीदि
तिशेषः सन्मात्रं च ब्रह्मेति पूर्वं प्रतिपादितं तत्र दृष्टान्त
माह बीजस्यान्तरिवाङ्कुर इति नहि बीजावस्थायां त
स्मिन्नविद्यमानोऽङ्कुरोऽनेकसहकारिसन्निधानानन्तरं

जायतइतिच्छिन्नेऽङ्कुरेजबीजादपिवटांकुरोत्पत्तिप्रसं
गात्तस्यापितत्रकृतःसामर्थ्यमवगम्यतेतेनतदेवयद्या·
तिरेकाभ्यांतदेवगम्यइतिचेतर्हिवटांकुरजननात्प्राग्द्वि
यमेनान्वितानामनन्यथासिद्धानांसर्वेषामेवभावाना
मुपादानत्वप्रसंगः तत्रयदन्वितंकार्यसदृशरूपतेन
उपादानमितरत्तत्सर्वनिमित्तमात्रमितिनातिप्रसंगः।
इतिचेत् एवंतर्हिबीजान्वितस्यांकुरस्यकार्यप्रदर्शनाद्
बीजस्योपादानत्वसिद्धावितिबीजावयवानामेवोपादान
त्वेनबीजावयवविनइतिचेतत्तेकिमंकुरावयवेभ्योभि·
न्नएववा आद्येनतेषामंकुरेनुगतिःद्वितीयेत्वस्मन्म
तापत्तिरितिस्माभिरंगीक्रियते अतःसर्वेपिसंस्थान
विशेषाःकार्यशब्दवाच्याःसर्वानुगतावयवात्मनास्
थितावयवतत्तत्सहकारिविशेषेणाविर्भवन्तितिरोभाव
न्तयावितस्मान्नश्वरतदितिसिद्धंप्रत्यक्षमतिभिरंगीकार्य
न्तथाचसर्वेषुविषयेषुकार्यकारणभावायात्मनावि
भाव्यमानेष्विदमयमितिसाकुलेवयोगंपदव्यभिचारि
सन्मात्रमनुगम्यमानमस्तितदेवसर्वस्योपादानंतच्च
ब्रह्मैवनान्यदितिबीजवटांकुरोजगदिदंस्वान्तर्गतंयो
विजृम्भयतितस्मिन्नसरस्वन्वयःतर्हियथाबीजस्यांकुर
जननेसलिलधामतेजआद्यनेकसहकार्यपेक्षादृष्टा
तथास्यब्रह्मणोजगज्जननेकिंसहकृतनास्तिअस्तिचे·
तएकमेवाद्वितीयंनान्यत्किञ्चनमिषदितिश्रुतिविरो

यः नास्ति चेद्दृष्टविरोधः इत्यत आह पुनरिति पुनः सृष्टिका
ले प्राक्स्वमायया देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगू[illegible]
तिश्रुतब्रह्मणः शक्तित्वेन निष्ठया कल्पि[illegible]मादिसृ
ष्टोपलक्षणमेतत् तेन त्वकार्यवासनानामपि तेषां कले
नात्मवत्यविशेषः तस्मात्पैठविश्रोतेनाविविशीकृते विवि
यविशेषावस्थामापन्नामिमर्थः एतेन ब्रह्मणः कारण
त्वस्य मायामयत्वोपपादनात् आरंभवादः परिणामवा
दः स्वभाववादश्च निराकृतः सत्त्ववादश्च सदुपाद[illegible]ः
नीकारादेव निरस्तो वेदितव्यः न च कालस्यापि मायाक
ल्पितत्वे प्रमाणमिति च पुनरिति च कथनिर्देश इति चेन्नैष
दोषः परब्रह्मसायुज्यार्थेन पायथार्थ्यवहारशास्त्रस्याऽर्थो
नुवादमात्रत्वात् एवं सति न श्रुतिविरोधो नापि दृष्टवि
रोधः परमार्थस्य सहकारिणोऽङ्गीकारात् मायिका
स्य चाङ्गीकारादिति सर्वमनवद्यम् मायासहकारिक
स्य कारणत्वं क्वोपलब्धमित्यत उदाहरणमाह माया
वीवेति मायावी लोकप्रसिद्ध ऐन्द्रजालिकः स यथा
मणिमन्त्रौषधादिप्रयोगसंस्कृतस्य मायामात्रसहा
यो रथगजतुरगाद्यनेकं जगत्सृजति तथायमीश्वरस
मर्थः तत्र दृष्टान्तान्तरमाह अपि महायोगीव यः स्वसृ
येति अपि दृष्टान्तयोर्मिथः सम्भूयार्थः वा स सहका
रिसायनहीनाः संकल्पमात्रसहकारिणो यथा योगिनो
विश्वामित्रादयो विशिष्टं जगत्तमसा रचितवन्तः

तिष्ठताणादिष्ठस्थितं तथैव तन्मात्रेणाविस्फारय
र्यायेणाभ्यनावपि विचित्रं जगत्सृजेदिति नाशंसमा
[illegible] २ श्लोकमात्रं प्रतिजानीते प्रश्ना
यमभिप्रायइति यदुक्तमणुकारणकं जगदिति त
द्व्यापकविरुद्धोपलब्धिपराहतमित्युपपादयति
मृद्गुणादिफलानेषु कार्येषु लिंगमीक्षते कृतश्चाग
समनन्तावटबीजेषु तेषु कारणः १ कार्येषु सर्वेषु प्रवि
तन्वोपलभ्यमानस्योपादानत्वमिति स्थितौ सर्वत्र
सत्तामात्रस्यान्वयदर्शनात्परमाणवादेरदर्शनात्
त्सृष्टकार्येषु लोपादानं नाणवादेरिति वार्त्तिकस्था
कृतार्थपर्यायाः पूर्वार्धोत्तरार्धोत्तास्पष्टयेव वटबीजे
ष्वचरमकार्येषु तेषु तेष्वेकारणः परमाणुलक्षणः कृत
श्चागतसंबद्धोत्पेक्षातृणकमात्रेणान्वयसंभवेपि सर्वका
र्येष्वन्वयात् नत्वेतदुपादानमिति मतः तृणकादीनाम
णुकार्यान्वयित्वेनास्ति प्रमाणम् तथाहि कृतकः पि
ण्डान्वितउपलभ्यते शकलेषु वा घटकपालेषु पि
ण्डेनैव तत्तु पूर्वावस्थाविनाशमनन्तरेण तदवस्था
प्राप्त्ययोगात् नचैकस्यचानुपादानत्वात् नचपटस्यैव
स्यावयवानामुत्तरावस्थोपादानत्वेचरमकार्यस्यापि
परमाणवएवोपादानमितिप्रसंगेन तेषां चातीन्द्रिय
त्वात् तदाश्रितकार्यमप्रत्यक्षं स्यात् तस्मात्सर्वकार्या
न्वयितउपादानं तत्सन्मात्रं ब्रह्मैवेसत्कार्यतास्य

ई॰प्रा॰ टी १२

यार्थः ॥ ननु कार्यार्थिना यदुपादीयते तद्व्यक्ततया तदुपा
दानं प्रसिद्धं तत्र बीजाद्येव न ज्वालसन्तानः कथं तस्योपा
दानत्वमिति चेत् तत्स्थेन परमाणुवादेऽपि न त्वतीन्द्रियाः
परमाणवः कार्यार्थिभिरुपादीयन्ते विकार्यन्ते वा किं
न्तु बीजादयो वेति ननु तदारब्धावयवी बीजमुपादीयते चे
न्नहि हापि सिद्धिवर्त्ती बीजमुपादीयते इति तु लसन्तान
स्य बीजेऽप्यस्य स्वयदर्शनेन परमाणूनामिति प्रसक्तापि
कार्यकिरिस्मलं विस्तरेण ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति ॥
कारणान्तर्गतं कार्यमिति सर्वैः प्रसमतम् तस्मात्तदा
स्फुरता च सर्वेषामप्युपवर्तते ॥ उपादानानामन्तर्गतमि
त्यर्थः प्रकाशमानानामन्तः सर्वत्र कार्यमनुवर्तते इति से
वोपादानं सिद्धमित्यर्थः ॥ पूर्वपूर्वकार्यस्योत्तरोत्तर
मुपादानत्वेवाचकमाह ॥ बीजफलत्वमापन्ने क्षीरवद
धितां गते विजातीयाः प्रवर्तन्ते गुणारूपरसादयः ॥
उपादानगतगुणाः कार्यसमाजातीयगुणान्तरमार
भन्ते इति समसम्मतत्वादिह बीजफलयोः क्षीरदध्नोः स्यो
पादानोपादेयभावे समानस्वभावाप्रवोभयत्र गुणाः
स्पर्शेन चेतथा दृश्यन्ते तस्मात् सर्वापरभावेऽपि न पूर्वकार्य
स्योत्तरकार्योपादानमित्यर्थः ॥ ननु प्रकाशसन्मात्र
स्याकाशवदमूर्तेवदमूर्तस्य कथं कार्यारम्भकत्वमि
ति चेन्न कथञ्चिदिति ब्रूमः कथं तर्हि कारणत्वमुप
गम इति चेत् सर्वकल्पनारूपो विवर्त्तोऽयं यस्मान्नटेन रज्वा

इत्थं सर्पयागादिकारणत्वमित्याह कारणं कार्यं संश्लेषी।
जातिर्व्यक्तिर्गुणी गुणः क्रिया क्रियावानित्याद्याः प्रका
राः स्वैव कल्पनाः ॥२॥ बीजं कारणमंकुरः कार्यं पटोऽंशी।
तन्त्वावंशाः गोत्वादिर्जातिः सास्नादिमल्लक्षणाः पिण्डा।
व्यक्तयः घटादिर्गुणी रूपादिर्गुणः चलनं क्रिया तदाश्र
येनाश्रितः क्रियावान् बाणचक्रादिः आदिशाद्विशेषा
विशेषी समवायः समवायी विशेषणं विशेष्यमत्रपः
सा इत्यमित्यादिशब्दतेमताः कल्पनामात्रव्यवहाराः प्रकाश
स्यैव सन्मात्रस्फुरणस्यैव विवर्तरूपा इत्यर्थः आरम्भवा
दे परिणामवादे परमार्थतः कार्यकारणभावनिरूपणा
सम्भवात् वादान्तरस्यवातितुच्छत्वात् स्वप्रकाशचिद्रूप
चिदात्मनि मायाविजृम्भितं जगदित्यभिप्रायः ॥२॥ नचै
वमपि परमाणवो वा प्रधानं वा सच्चेतनं सच्चेतनं भवि
ष्यति यथाप्रथमेतदात्म्यमिदं सर्वं तमस्याभीन्नमसा।
गृह्यमिति श्रुतेः परमाणुप्रधानयोः सर्वकारणत्वा।
वगमादितिचेन्नेत्याह चेतनं परमाणवो न प्रधानस्यापि
नेष्यते ज्ञानक्रिये जगत्कर्तुरिष्येते चेतनाश्रये ॥३॥ ने
ष्यते वैशेषिकैः सांख्यैश्चेति शेषः नचमते च यतो जग
त्कारणे ईक्षणपूर्विका प्रवृत्तिः श्रूयते तदैक्षतेति नच
तदस्य स्वरस्यकर्तृनिमित्तभूतस्येच्छैकगुणकं वहुस्यां
प्रजायेयेत्यात्मन एव बहुभवनाशंसनश्रवणात् तस्य
प्रधानपरमाण्वोरनात्मनोरकीकारादेवानुपपन्नम् इति

द. मा. टी. १२ उदाहृतश्रुतीनां तद्विषये इति भावः ननु [illegible] स्मा:
कूटस्थोभिमतः तस्य कथं ज्ञातृत्वकर्तृत्वे [illegible] मित्याश
कतेऽप्रचितस्यैव मायाशक्तियोगात्स्मात्तो [illegible] इति श्रा
भिप्रेत्याह ज्ञानक्रिये इति अचेतने कार्यत्वयोरदर्शना
च्चेतने च कुलालादौ दर्शनाज्जगतः कर्मावयिते चेतना
श्रय एवांगीकार्य इत्यर्थः तथा च जगत्कारणस्येश्वरा
स्य कार्यकारणोपाध्यावेशवशात्कुलाल[illegible]व स्यैवका
रणतत्संस्कारात्मकमायोपाध्यावेशाज्ज्ञानक्रियाशक्ति
भविष्यतः इति युक्तं तथा चैव यथाध्मिकसूत्रम् यथा च
तह्योभयथेति ।१२। ननु चेतनेन निरपेक्षमपि कार्यं जाय
मानेन दृश्यते यथाङ्कुरं स्वयमेव रथ्यात्मना परिणम
ते इति सांख्यैर्णकामपाकरोति कालरूपक्रियाशक्त्या
क्षीरात्परिणमेदिति ज्ञातृज्ञानेत्येव रूपज्ञानशक्त्याभवे
ज्ञात् ।१४। यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्निति श्रुतेः सर्वगतः
स्यान्तर्यामिणः या या कालाख्या क्रियाशक्तिस्तयाधि
ष्ठितात्क्षीराद्दध्याकारपरिणामो न क्षीरस्वभावात्तथा
मति सदापरिणामप्रसंगादित्यर्थः एतेन कालोपीश्व
रस्यैव शक्त्याकारभेद इति सूचितम् तथा च श्रुतिः प
रास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इति इदानीं ज्ञानरूपां शक्ति
विविक्ष तस्या वागाहैवतामाह ज्ञातृज्ञानेति ज्ञानं ना
मजगत्कर्तुरीक्षणव्यवहारप्रवर्तिका मायावृत्तिः सा
भासोच्यते सा च स्वाश्रयस्य मायाशबलितस्य ज्ञातृत्वं स

पाटयति स्वरूपतो [illegible] नात्मना वर्तितेषं च सर्वं जगदवद्व
भासयति मद्रू[illegible]ा कारिततया हि तद्रूपा च भवति तथा
चैवं वि[illegible]शब्दांशात् जगदेव विदितमर्थः १८ इदानीं ज्ञा
नशक्तिः सामान्यविशेषात्मना विभज्यते ज्ञानं द्विधा वस्तु
मात्रद्योतकं निर्विकल्पकम् सविकल्पं तु संज्ञादिद्योत
कत्वादनेकधा । १९ वस्तुमात्रद्योतकं वस्तुरूपमिति सा
मान्याकारेण [illegible] समस्तवस्तुलोविदित्यर्थः पुनराका
शादिभूतभौतिकप्रकारेणानेकधा स्वस्वार्थविशेषद्यो
तकत्वात् तदेव सविकल्पकत्वं संयातीति योजना १९
ज्ञानस्य स्वरूपतो भेदाभावेऽपि ज्ञेयाकारावभासनिबन्ध
नो भेदो भवतीत्यभिप्रायं द्योतकत्वादनेकधेत्युक्तं तल्लो
कानुभवं न प्रपञ्चयति संकल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिस्व
रूपनिर्णयाः इत्येतन्नायं सम्यक्तथा मेऽनुभवा अपि १९
तदेव [illegible]दिविप्रतिपत्तयः प्रत्यासेन विवृणोति अथ प्रत्य
क्षमादिना वार्त्तिकादृष्टमात्रतत्त्वं तद्रूपत्वे प्रत्यक्षमे
वैकमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं यथार्थज्ञानं प्रत्यक्ष
मिति वदन्ति काणादः षट्पदार्थतत्त्ववादी सौगतो बौ
द्धः क्षणिकज्ञानात्मवादी तावेतावनुमानमपि प्रत्य
यं तावद्विशिष्टलिङ्गज्ञानलक्षणं तस्यापि प्रत्यक्षमपी
तिद्वे प्रमाणे इच्छतः सांख्याः पञ्चविंशतितत्त्ववादिनः
शब्दमाप्तवाक्यलक्षणं प्रमाणं ते अपि प्रत्यक्षानुमान
अपीति त्रीणि प्रमाणानीच्छन्ति न्यायैकदेशिनोऽप्येवं ।

द·मा· त्रीण्येवेच्छन्ति केचन नैयायिका गौतमीया [illegible]न्ते।
टी पूर्वोक्तचतुष्टयं तथा चैतदर्थम् अतिदेश[illegible]नात्
१४ इत्यनुसारस्य विशिष्टपिण्डग्रहणानन्तरलक्षणप्रमाणानी-
च्छन्ति प्रभाकरो मीमांसकैकदेशी अनुपलभ्यमानार्थद-
र्शनेन तदुपपादककार्यान्तरकल्पनमर्थापत्तिरिति सकल
लक्षणयार्थापत्त्या सहैतानि प्रत्यक्षादीनि चत्वारीति पंच
प्रमाणान्याह एतान्युक्तानि प्रमाणान्यभावाख्यं प्रमाण

प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः अनु-
मानं च तच्चापि सांख्याः शब्दं च ते अपि १ न्यायै-
कदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन अर्थापत्त्या स-
हैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः २ अभावषष्ठा-
न्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा संभवैतिह्य-
युक्तानि तानि पौराणिका जगुः ३

मनुपलब्धिलक्षणं षष्ठमेकं एवं षट् प्रमाणानीति
भाट्टा भट्टाचार्यमतानुसारिणो मीमांसकाः तथा
व्यवहारकाले आक्षरिति योऽसौ तान्युक्तानि षट्प्रमा-
णानि संभवैतिह्याभ्यां युक्तान्यष्टौ प्रमाणानीति पौरा-
णिका जगुः संभवो नाम खार्यां द्रोणाढकसंभाव-
नोपमापकं मानम् ऐतिह्यं चास्मिन्वटे यक्षो वसतीत्यु-
पदेशपरंपरामात्रजन्यं ज्ञानमिति भेदः ४

14

प्रमाणे [illegible] दंतातत्वमेदविषतिषलिघुकानत्मसंगो।
सामा [illegible] नत्वविषतिषतिं दर्शयन्नादौ नैयायिक
वैशे[illegible]ति द्रव्यमित्यादिना गुणवद्द्रव्यं जातिम
[illegible]
त्राश्रयत्वे समस्पन्दात्मा गुणः चलनात्मकं कर्म नि
त्यमेकमनेकवृत्तिसामान्यं जातिः नित्यद्रव्यमात्रा
श्रिता नित्यसामान्या विशेषाः नित्यसंबन्धस्समवायः।
यः एवं लक्षणभेदभिन्नाः षट्पदार्थान् कणादः प्र
वदति तस्यार्थः २ तत्र द्रव्याणि विभजति नवद्रव्याणी।

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं च विशेषकं समवा
यं च कणादः पदार्थान् षट् प्रचक्षते २ नवद्रव्या
णि भूतानि दिक्कालात्ममनांसि च चतुर्विंश।
तिरेव स्युर्गुणाः शब्दादिपञ्चकम् ३ परिमाणं
च संख्या च द्वौ संयोगविभागकौ स्वभावतः पृ
थक्त्वं च गुरुत्वं द्रवत्वगुणः २२ ॥

ति भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्च दिक्कालात्ममनां
सि च चत्वारि एवमेतानि नवद्रव्याणीत्यर्थः गुणान्वि
भजति चतुर्विंशतिरेव स्युर्गुणा इति तानेव विभजते श
ब्दादीति शब्दादिशब्दात् स्पर्शरूपरसगन्धाः शब्दान्ते ३
परिमाणमणुत्वमहत्त्वदीर्घत्वमिति चतुर्विधं संख्यापक
त्वादि लक्षणं संयोगो विभागश्चेति द्वौ गुणौ पृथक्त्वं पृथ
ग्व्यवहारासाधारणकारणं द्रव्यगतं सामान्यको गुणस्तत्स्व
स्वभावतः स्वयं पृथिव्याकाशादेरूपस्यापि पृथक्त्वं भेदत्व
तोपि नत्वप्रतियोगिक पृथक्त्वान्तरमस्तीति दर्शयितुं
कृद्रवत्वे प्रसिद्धे २२

द·भा·
टी
१५

परत्वमपरत्वंचेतिद्वौगुणौद्विविधौपदार्थस्वाधारप्रत्ययकारणं
संस्कारस्त्वेकःपरः धीर्बुद्धिः द्वेषस्सहितस्सकालतत्ात्म
गुणविशेषः सुखदुःखेच्छाःप्रसिद्धाः धर्मोविहित
क्रियाजन्योऽतीन्द्रियोगुणः अधर्मःप्रतिषिद्धक्रिया
जन्यस्तादृशः प्रयत्नउत्साहइतिचतुर्विंशतिगुणाः
२३ एतेषु संस्कारादिगुणान्विभज्योदाहरणेन प्रति

परत्वंचापरत्वंचस्नेहःसंस्कारएवच धीद्वे
षसुखदुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नकाः २३
संस्कारस्त्रिविधोवेगःदृष्टादेर्गतिकारणम्
दृष्टश्रुतानुभूतार्थस्मृतिहेतुश्चभावना २४
स्थितिस्थापकतासावस्थैवस्थितिकारणं
आकृष्टशाखामुक्तौदौस्फुटमेवोपलभ्यते २५
उत्क्षेपणमपक्षेपोगमनंचप्रसारणम् आ
कुञ्चनमितिप्राहुःकर्मपञ्चविधंबुधाः २६

पादयति संस्कारस्त्रिविध इति एतत्क्रियादेर्गति
कारणं गुणो वेगाख्यः संस्कार इत्यर्थः दृष्टमिप्रत
मानादिकं फलं तेन दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतार्थविषय
स्मृतिहेतुर्गुणोभावनेत्यर्थः २४ स्थितिस्थापक
तेतिस्पष्टार्थः २५ कर्मविभागग्रन्थोपिस्पष्टार्थः २६

15

प्रमाणे [illegible]
सामान्यविशेषभावेऽस्ति सामान्यमित्यादिना सत्तायाः पर
त्वेनासत्त्वाप[illegible]मित्यभिप्रायमाह तदनुस्यूतवर्तनमिति २७
विशेषाः स्युरितिवत्स्यु २८ नित्यसंबन्धः सामवायिक इ
ति स्वार्थेतस्थितः तस्योदाहरणं रूपस्येव घट इति उक्तानां
[illegible]द्रव्याणां नित्यानित्यविभागमाह कालेति २९ वै
शेषिक कल्पनानां संक्षेपत उपसंहरति इति वै
शेषिकेति ३० इदानीं सांख्यकल्पनासेश्वरा उपन्यस्यति

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च परं सत्तै
व सर्वत्र तदनुस्यूतवर्तनं २७ द्रव्यत्वगुणत्वेन्या
यसामान्यमपरं विदुः विशेषाः स्युरनन्तास्ते या
वृत्तिस्थानहेतवः २८ रूपस्येव घटो नित्यसंबन्धः
सामवायिकः कालाकाशदिगात्मानो नित्यास्त्व
विभवश्च ते २९ [illegible]विधाः परिच्छिन्ना नित्यास्त्व
[illegible]णवः इति वैशेषिकमते पदार्थाः षट् प्रकी
र्तिताः ३० मायाप्रधानमव्यक्तमविद्याज्ञानम
क्षरं अव्याकृतं च प्रकृतिस्तमइत्यभिधीयते ३१

मायाप्रधानमित्यादिना मायादिशब्दैर्मूलप्रकृतिरभि
धीयते श्रुतिस्मृतिपुराणेष्वित्यर्थः ३१ मायायां ब्रह्मचै
तन्यमायाधिष्ठातरीश्वर चैतन्यस्य यः प्रतिबिम्बसंक्रमः
तदनुभागतन्त्रत्वं सर्गस्य महिम्नामहत्तत्वं कालः गु
णानिति त्रयः पदार्थाः स्युर्जायन्त इत्यर्थः कालो गुण
क्षोभकः प्रमाकार्योपाधिर्जीवः तत्र काले ब्रह्मचै
तन्यस्यावस्थाविशेषः प्रकृतिसमावेशकृतः जीवः

द्वा.सा.
टी
१६

संसारी पुमान् स्वतन्त्रो नाडि[illegible]पि महतत्त्वं प्रकृतेः [illegible]:
कारमवष्टभ्य भोक्तृत्वेनेति [illegible] त
तिरहंकारो जायत इति शेषः [illegible] हंका[illegible] वि
मसः सात्त्विको राजसश्च तेजसा[illegible]मसादहंकारात् तद्वाद्य
सूक्ष्मभूतविकल्पाः स्युरिति [illegible] योऽसौ नाम [illegible]
णां स्वरूपं क्रमेणाह शब्देति २३ तेषा[illegible] ग्रि
णां विषयाभूतानामपि महतां गुणा म[illegible]

मायायां ब्रह्मचैतन्यप्रतिबिम्बं तु[illegible]मानः स
हंकालक्षमोऽसः स्यान्महतत्त्वादहं[illegible] २२
नाम सात्त्विकरहंकारात् वा अनिलायायु[illegible] ना
दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धोऽप्यनुक्रमा[illegible] ३
न्द्रियाणां च विषयाभूतानामपि ते गुणाः दे
वाः सदाशिवः ईशो रुद्रो विष्णुश्चतुर्मुखः २४
सात्त्विकास्त्वहंकारादन्तःकरणधीन्द्रिये मनोबु
द्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरं संशयो निश्चयो गर्वः स्म
रणं विषयाश्चमी चन्द्रः प्रजापती रुद्रः क्षेत्रज्ञ इति

16

क्रान्तो भूतसूक्ष्माणामधिष्ठातृदेवता देवताः २५
स्राह देवा इति यथाक्रममेते योज्याः २४ सात्त्विकाहंकार
कार्यमाह सात्त्विकादिति धीन्द्रियबुद्धीन्द्रियं अन्तःकरण
ानि धीन्द्रियाणि च मनःकरणधीन्द्रियमिति योजना
अन्तःकरणानि विभजते मनो बुद्धिरिति २५ तेषां विषयानि
क्रमेणानिर्दिशंस्तत्तद्विषयसाधनत्वं तेषां लक्षणमुक्तवयति
संशय इति चन्द्रो मनःकरणानां देवताः क्रमेणाह च
न्द्रेमादिना २६

स्रो[illegible]णि विभजते श्रोत्रमिति पञ्चानामपि क्रमेण देवता आ
ह नाम [illegible] राजसाहंकारकार्यमाह राजसादिति कर्मेन्द्रि
[illegible]ति [illegible]ः कर्मेन्द्रियाणि सविषयाणि वि
[illegible] कर्मेन्द्रियाणीति २८ तेषां देवता आह देवता इति वि
[illegible]तान्वा नाशः सर्वेणां संबध्यते शोषउत्तरेण २९ रुद्रान्नी
शोभि[illegible]भजते प्राणापानेति ४ पञ्चापपञ्चविशिष्टसंख्या
शोभि[illegible]ण्युपसंहरति भूतेरिति असमत्तेमायाबला
[illegible]नानाकारणत्वेनात्रागमाभ्यहृथक्कृतत्वनयाग
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं ज्ञानेन्द्रियं विदुः दिग्वा
युः सूर्य[illegible]ना समेता देवताः स्मृताः ३० राजसात्स्व
[illegible]यसमीरणाः कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणि
पा[illegible]काः ३१ वचनादानगमनविसर्गानन्द
सतकः विषया देवतास्तेषां वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः ३२
प्राणोपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ४ भूतेश्च
पञ्चभिः सार्धं अष्टादशभिरिन्द्रियैः चतुर्विंशति तत्त्वानि ८॥
णामेति हृष्टम् अनेनामी च परमा साङ्ख्यशास्त्रविदो विदुः
[illegible]मन सम्पूर्णः षड्विंशकं वेदितव्यम् तदेषां विशेषः मूलप्रकृतिः
सत्वाविकृतिश्च महदाद्याः सप्त प्रकृतिविकृत्यात्मकाः सत्व
सात्विकादहङ्कारात्सर्वाणीन्द्रियाणि जायन्ते इति शेषः ता
मसादहंकाराच्च तन्मात्राणि तेभ्यः पञ्च महाभूतानि प्राणास्तत्वा
न्तरं किं विद्रियाणां मायाराणवतयः पुरुषश्च कल्पः न प्रकृत
योनापि विकृतयः कस्यचित्कालस्य भूतेर्भवद्भविष्यतीति अ
वद्रियमाणपदार्थव्यतिरेकेण न स्वतन्त्रो निमित्तास्तीति तथा
च मूलप्रकृतिरेका प्रकृतिविकृत्यात्मकाः सप्त महदादयः

ष.म. टी १० पञ्चदशेन्द्रियाणि पञ्चभूतानि [illegible] नि
त्रिंशतितत्त्वानि पुरुषः पञ्चविंशति [illegible] मते ४
इदानीं पौराणिकमतमाह महानिति [illegible]
कारः प्रधानं मूलप्रकृतिः साङ्ख्यमतमाह यत्तिकतार
ष्याम तु स परन्तो मायानहि परिता नाविद्येति भेदः काल
पुरुषोऽमायातो यद्वा कालई श्व [illegible] है तथा चोक्तम्
योऽयं कालस्तस्य तेऽन्यचेष्टा [illegible] त्यतद्विश्वमिति
पुरुषः परात्मनोंऽशः तदप्युक्तं च एकस्यैव समांशस्य जीवा
ख्यैव महामतम इति ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन

17

महान्कालः प्रधानं च माया विद्ये च पूरुषः [illegible]
इति पौराणिकाः प्राहुस्त्रिंशत्तत्त्वानि [illegible]
बिन्दुनादौ शक्तिशिवौ शान्तातीतौ परं [illegible]
षट्त्रिंशत्तत्त्वमित्युक्तं शैवागमविशारदैः

इति पञ्चभिः पूर्वोक्तैः सह त्रिंशतिर्नतत्त्वैस्सह त्रिंशत्तत्त्वा
नि पौराणिकाः प्राहुरित्यर्थः ४२ शैवमतमाह बिन्दुनादा
विति बिन्दुः सर्वाधिष्ठानं सदाशिवाख्यं निर्गुणतत्त्वं नाद
स्तस्यैव प्रणवात्मना सर्वार्थस्फोरकत्वेनाभिव्यक्तं स्वरूपा
न्तरं शक्तिर्मायाविद्याभ्यामन्या सर्वाधिष्ठानसामर्थ्यं शिवः
शक्तिमानीश्वरो लीलाविग्रहधारी शान्तातीतस्तस्यैवावस्था
विशेषो तथा च श्रुतिः तस्यैतेन नवोद्योगान्या च शिवोमेति ततः
परं पूर्वोक्तत्रिंशत्तत्त्वानामेतैः सह षट्त्रिंशत्तत्त्वमिति शैवागम
विशारदैरुक्तमिति योजना शैवागमविशारदग्रहणेनान्याः
कल्पनायामूलमिदं सूच्यते ४३

[illegible] विकल्पाः कृतास्ते सर्वप्रक
[illegible] विलासा न परमार्थभूता इति वो
[illegible] स्मनेनोक्तमिति श्रोतं मतमत्र सर
ति सर्वं इति क्रियाप्रयत्नेच्छादिभिर्निरूप्यन्त इति तथा
यथा [illegible] कृतिः कांश्चकतिभिच्छयाप्रमेयं कल्प
यित्वा विरचय्य [illegible] रोपितमहदृष्टादिरूपमास्थाय
तेन [illegible] मनतिमाणं करोति किञ्चित्तत्तानाय यथाह
[illegible] सन्न्यायं करोति यथा वेदस्मामादिरू
[illegible] भारतादीन् ग्रन्थान् किञ्चित्प्रयत्नेनापि य
९० [illegible]

[illegible]विकल्पाः प्रागासन् बीजिकुरः स्वात्मनि
[illegible]स्तान् क्रियारूपमायया तेविजृम्भिताः ४४

यामहाराजादिरूपेण महन्नगराद्युर्व्यादिकल्पयति सप
वेश्वरस्तथा मायया सहजशक्तिरूपया निर्वचनीयया
ते पूर्वोक्ताः कल्पनाप्रकारास्तेनेश्वरेण विजृम्भिताः प्र
कटीकृता न परमार्थभूता इत्यर्थः यैर्यथा वर्णितं ज
गत्तत्त्वं नैष्ठेव चेत्परमार्थं तर्हि वादिनां परस्परविवा
दो न स्यात् दृश्यते तु सः इत्यतो न परमार्थाः कल्पनेति भा
वः विमतं प्रागुक्तं ते नेश्वरात्परमार्थतः पृथक् सत्ता
तो मन्ता विविक्तलक्षणत्वात् यदेवं तदेवं यथा वी
जाद्वृक्षोङ्कुर इति ४४ ॥

टं·मा·
टी
१८

ईश्वराज्जगतः पृथक्त्वाभावप्रसक्तेः प्रागवस्थायामनुपपाद्यस्थि
त्यवस्थायामपि तदनुपपादयति इच्छाज्ञानेति यस्मात्सर्वे ऽपि
सर्वाः प्रवृत्तय इच्छाज्ञानक्रियापूर्वास्तस्मात्सर्वे ऽपि जन्तव ईश्व
रा एवेति निश्चिता इच्छाज्ञानप्रयत्नानां मायाशबलिता ईश्व
राधीनत्वमत्राचेतने ऽप्यनुपपत्तेः परोपाधिभेदपरामर्शमन्त
रेण स्वतन्त्रेतरभेदप्रमाणाभावात्सर्वे जन्तवो निःसीम ईश्व
राद्भिन्ना एव तथा च तत्र तत्रेच्छादेर्मायामयत्वात्तन्निमित्तस्य
सर्वस्यापि प्रपंचस्य प्रसक्तं मायामयत्वमिति भावः ननु

18

इच्छाज्ञानक्रियापूर्वा यस्मात्सर्वाः प्रवृत्तयः
सर्वे ऽपि जन्तवस्तस्मादीश्वरा इति निश्चिताः ४५
बीजाद्वृक्षस्ततो बीजं पारंपर्येण जायते इति
शंकानिवृत्तये योगिदृष्टान्तकीर्तनम् ४६
विश्वामित्रादयः सर्वे परिपक्वसमाधयः
उपादानोपकरणप्रयोजनविवर्जिताः

यदि बीजांकुरयोरिव जगदीश्वरयोः कार्यकारणभाव
स्तदा वृक्षबीजवदनन्तवदीश्वरजगत्संभवात्तन्न संभवेत्
तस्मात्तिष्ठन्न जायते म्रियते वा कदाचिदविकार्योऽयमुच्यत
इति श्रुतिस्मृतिविरोधात् तस्मादयं दृष्टान्तोऽनुपपन्न इत्या
शंकामुद्भाव्य योगिदृष्टान्तेन प्रत्यावष्टे बीजादिति ४६
योगिदृष्टान्ततात्पर्यमुदाहरणेन स्पष्टयति विश्वामित्राद्य
इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कार्यः स्पष्टः ४७ ॥

निर्माणार ईश्वरः कथं सृष्टिस्थितिसंहारान् कुर्यादित्या
शंकाह नकारणानामिति कारकव्यापारविषयत्वेऽ
हि विकारः सर्वेश्वरे नास्ति विकारिणोः नित्यत्वादीश्व
रस्य च नित्यत्वात् किन्त्व सान्निध्यसत्तामात्रेण राजादि
वदयस्कान्तादिवद्वा निर्माणरूपकारकप्रयोक्ताक
र्तेवेत्यर्थः नचेश्वरस्य ज्ञातृत्वमपि लोकविलक्षणं
व्यापारानपेक्षमित्याह नापीति स्वप्रकाशकः इति देव

स्वेच्छया मसृजत् सर्गसर्वभोगोपबृंहितं ४७ इच्छ
येनन्तशक्तित्वात् स्वतन्त्रोऽयमनपेक्षकः स्वेच्छामा
त्रेण सकलस्रजमभवति हि निश्चय ४८ नकारणानां
व्यापाराकर्तास्मान्निमर्श्वरः नापि प्रमाणव्याप
रानृतां सो स्वप्रकाशकः ४९ ज्ञातृत्वमपि कर्तृ
त्वमानन्त्यं तस्य केवलं यात्वेच्छाशक्तिवैचित्री
स्यास्य स्वच्छन्दकारका ४९ यथा कर्तेन वा कर्तृ
मन्यथा कर्तुमर्हति स्वातन्त्र्यामीश्वरस्वेच्छा कोप
रिच्छेत्तुमर्हति ५० श्रुतिश्च सोऽकामयतेत्येच्छया
सृष्टिरीरिता नस्मादात्मन आकाशः संभूत इति वा
गर्भविशेषणम् ४९ उपसंहरति ब्रवीत् ५०

ज्ञातृत्वमिति स्वातन्त्र्यं परानपेक्षत्वमित्यर्थः केवलं स्व
गतविकारानपेक्षमित्यर्थः इच्छाशक्तिरपीश्वरस्य प
रानपेक्षाप्रतिहता चेति कथयति यात्वेति ४९ स्वच्छन्द
कारित्वमेवेति विशदयति यथेति ५० ईश्वरेच्छापूर्वक

दृ.मा॰ एवं जगत्सृष्ट्यादिव्यापार [illegible] मात्मा [illegible] प्रतिबिम्बेति
टी ५१ तदेवं स्वात्मनि स्थिते तत्र [illegible] इत्याभासितविवर्तो य
१९ नाम रूपेषु मायावेशवशाद्या कर्तृत्वेनेश्वरो जगत उपा
दानं निमित्तं चाविकारि तथा मायावीव महायोगीवच्चे
ति दृष्टान्ताभ्यां समर्थयत्येतच्च तत्र सर्वशास्त्रोप
निषदेकवाक्यतोपरिवर्तत्वादर्वाचीनलौकिकप्रमाण
प्रायमेवेति सिद्धमेव तन्मायावत्त्व इदानीं तस्य त्वमी॰
श्वरस्य कुलालस्येव निमित्तत्वमिति मतं दूषयन्नाह नि॰

निमित्तमात्रं चेदस्य जगतः परमेश्वरः
विकारित्वविनाशित्वं भवेत्तस्य कुलालव
त् ५२

मित्तमात्रं चेदिति अस्य जगतः परमाण्वादानेकस्य नि
मित्तं कर्ता चेदीश्वरः कुलालवदेव परमार्थतस्तस्य वि
कारित्वं क्रियावत्त्वं च तस्य प्रसज्येत नहि स्वयं क्रियाशी
लोऽस्य विकारयितमीहे क्रियावत्ते च शरीरित्वाद्विनाशि
त्वमवश्यं भवेत् नहि विक्रियमाणं नित्यं चेति अस्तु तर्हि
तथा भवितव्यमस्य परमार्थतः कर्तृत्वे विकारित्वादिदो
षप्रसङ्गोऽतद्योगस्याभिप्रायः ५२

ननु भगवतस्तत्त्वं [illegible] स्यानित्यत्वे नेच्छादिमत्त्वस्य धर्मिग्रा
हकप्रमाणसिद्धत्वान्न च शरीरवैलक्षण्यसिद्धेर्नो
त्कर्षो बाधकाश्च नित्येत्याह बुद्ध्यादय इति नवगुण
इति जीवात्माभिप्रायं तेषामपीश्वरेण जगत्सर्गादावु
त्पादीयमानत्वादीश्वरस्येत्युक्तम् यद्वा तत्र द्वेषप्रहे
यावन्तो गुणा यस्य [illegible] स्य निर्दिष्टास्तेन तद्व्यवच्छित्त्यु
र्थमहस्तमपवयस्थाप्यपि तमाह सर्वेशगुणाः सर्व

बुद्ध्यादयो नव गुणा नित्या एवेश्वरस्य चेन्न
नित्येच्छावाञ्जगत्सृष्टौ प्रवर्तेतेष संविदा ५२

पृथिवीमक्तिव्रतावन्तो नमूर्तमात्याधिकारस्यात्म
त्वावच्छिन्नद्रव्यस्यापि स्वात्मनोपाधौ सर्वत्र वर्तेश
गुणविशेषवर्तेयाभवितव्यम् तथा चेश्वरस्याप्यात्म
त्वान्तःपातित्वाद् बुद्ध्यादयो नव विशेषगुणास्तदिमा
पाद्यवचनमेतद्युक्तम् ते चेश्वरस्यानित्यानि यदि स्युस्त
दा दोषप्रसञ्जयति नित्येच्छावानिति ५२

द·मा· अस्तु तर्हि सर्वदा प्रवृत्तिः स्यात् ततः किं स्यादित्यत आह प्र·
टी वृत्तीति मा स्तु संसारनाश इत्येवेत्यत आह मोक्षोपदेश इ·
२१ ति न केवलं मोक्षोपदेश एव व्यर्थो मात्रे शास्त्रप्रणयनं च नि
रर्थकमित्याह आगमोपीति ५४ परमते उक्तं चेत्तापि
स्वमतं तेन न बाध्यत इति दूषितमुपसंहरति तस्मादिति

20

प्रवृत्तस्य परमाभावात्संसारो नैव नश्यति
मोक्षोपदेशो व्यर्थः स्यादागमोपि निरर्थकः
५४ तस्मान्मायाविलासोयं जगत्कर्तृत्वमी
शितुः बन्धमोक्षोपदेशादिव्यवहारोपि मायया ५५
इति श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रार्थप्रतिपादके प्र
वक्ष्यमाणमानसोल्लासे द्वितीयोल्लासः समाप्तः ५६ २

अस्मन्मते बन्धादेरपि मायिकत्वान्मोक्षोपदेशोपि मायि
कत्वेनाभ्युपगम्यते तस्य स्वरूपतो मायिकत्वेपि समार्थवि
षयत्वाच्च मन्मोक्षशास्त्रस्य प्रामाण्यमारोपितवर्णादेर्घटादि
वन्न विरुध्यत इति सर्वमवदातं ५५ द्वितीयश्लोकार्थव्या
ख्यामुपसंहरति इतीति ५६ मानसोल्लासे द्वितीयोल्लासः
२

सर्वार्थदृष्टत्वेनोपलक्षितश्चिदात्मा त्वंपदार्थ इति प्रथ
मश्लोकार्थः सर्वं जगत्स्वात्ममायया स्वयमेव विश्व
रूपतया विजृंभयन् सर्वान्तरस्थः सदात्मत्वेनोपल-
क्षितश्चिदात्मा तत्पदार्थ इति द्वितीयश्लोकार्थः इति ता-
त्पर्यम् उपवर्णितपदार्थयोर्हि ऐक्यवाक्यार्थप्रकाशन-
परं तृतीयश्लोकमवतारयितुं प्रश्नमुत्थापयति सत्तास्फु
रत्तेति यदुक्तं सत्तास्फुरत्तेन दृश्यधर्मौ किं न दृश्यधर्मौ
विति तत्रेदं दृष्टान्तमसि यदि दृश्येषु तेन सत्यः कथं तर्हि ते

सत्तास्फुरत्ते भावेषु कुत आगते इत्याशङ्कते
विंवादिदर्पणमायादिति दृष्ट्या निषिध्यते ।

रूपलभ्येते दृष्टानि दृष्टपदवस्तूनि तेषु भासेत इति चेन्ना-
हि किं दर्पणादावित्र वस्तुकोदिदृश्येषु प्रतिबिंबभावा-
भावात इमे तत्त्वेनोपपद्यते मूर्तयोर्हि बिम्बप्रतिबिंब-
भावानुपपत्तेः अतएवं वाच्यः पिण्डादावग्रेरिव संक्र-
मेणानुपपन्नः अतः कथं सन्तं व सत्तास्फुरणे दृष्टन्त्र
सात्मेति दृष्टान्तेन निषिध्य
तदुत्तरश्लोकेनमर्थः ।

यस्यैवेति यस्यैव चिदात्मन एव स्फुरणं स्वरूपप्रकाशः स
दात्मकं सन्मात्रं सदा सर्वानुस्यूतं भासते स्वयमेव स्फुरति चि
च्चिदात्मा दक्षिणामूर्तिस्तस्मै नम इत्यन्वयः स्फुरणविशेष

असत्कल्पेषु भावेषु जडेषूत्पन्ननाशिषु अस्तित्वं च
प्रकाशित्वं निमात्मैकामतीश्वरात् २ आत्मसत्तैव
सत्तैषां भावानां न ततोधिका तस्यैव स्फुरणं चैषां
नात्मस्फुरणतोधिकम् ३

यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थगं भासते
साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान् २
यत्साक्षात्करणाद्भवेन्न पुनरावृत्तिर्भवाम्भोनिधौ
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ३

इदमत्राकूतम् ॥

णमसत्कल्पार्थविशेषणमिति असत्कल्पो नामसत्ता।
मसन्नेवार्थो विषयो यस्य तत्तथानिर्वचनीयविषयाका
रमर्थः नहि विषयो भासमानः सन्नागमापायित्वाच्छु
क्तिरजतादिवत् नाप्यसन्नसन्नः परोक्षप्रतिभासा।
दर्थक्रियाकारित्वाच्च मायाविनिर्मितनगरादिवदित्यर्थः
तथा च विषयाणां च चिदात्मव्यतिरेकेण स्वरूपानिरूप।
णाच्चिदात्मनि मायाकल्पितान्विषयाकारान्समर्त्तः
रूपादिविवेकज्ञानेनाभिभूय स्वयमद्वयं प्रमसत्ताहितः
समस्तविशेषाकारमात्मानमनुभवंस्तत्त्वमसीति वे।

21

दृढवस्मायश्चाश्रितानुपासकानात्मजिज्ञासून्स्वात्मलाभे
यथति नस्मिंगुरस्वबन्धत्मनुग्रः ज्ञाननिवर्तितत्वादपिप्र
पञ्चरूपोवस्थोः ज्ञानकल्पितोनपरमार्थतइत्यभिप्र
याह यदिति भवांभोधिं याव भोनिधिवदपारः गाधे
उत्तरेभवेसंसारेनपुनरावृत्तिः पुनः संसाराभावदर्शि
नाइत्यर्थः ३ श्लोकव्याख्यानमारभते इदमत्राकूत
मिति अभिप्रेतमित्यर्थः यदुक्तंभावेष्वात्मसत्तास्फुर
णेकृतप्रमात्मसंगतेप्रतिबिंबभावेनवासंक्रमणेन
वासंस्फुरतीति तत्रकिंभावेषुप्रत्यग्दर्पणायःपिण्डा
दिवत्स्थितमात्मेषुकथंसंक्रान्तेनस्फुरतीत्युच्यते किंवा
भावानामेववस्तुतः सत्तास्फुरणसंभवे किंस्वात्मस
त्तास्फुरणसंगमेनेति तत्राद्यंप्रत्याह अमृदिति अ
सत्कल्पत्वेहेतुः जडेष्विति विमतमनिर्वचनीयंस
द्विलक्षणमिति वाजडत्वाच्छुक्तिरजतवदित्यर्थः ज
डत्वेहेतुः क्षणनाशिष्विति विप्रतिपन्नंदृष्टनष्टस्व विमतंजडं
रूपत्वाच्छुक्तिरजतवदित्यर्थः एवंविधेषुभावेषुनि
त्यादीपवदात्मस्वप्रकाशत्वेनसंक्रामति विषयाव
स्थमिवविषयाकारमवभासन्तरजतात्मनेवशुक्ति
सत्तास्फुरणमित्यर्थः अत्रसंक्रमणशब्दोविशेषाका
राबभासाभिप्रायोनप्रवेशाभिप्रायः नहिरजतेसमा
रोपितेशुक्तिसत्तासंक्रामतिसमारोपितस्याधिष्ठान
व्यतिरेकेणस्वरूपाभावादिदमपीतिभावः २ भावानो

ह॰मा॰ मिथ्यात्वप्रसंगं स्पष्टयति आत्मसत्तैवेति यदि दर्पणादिव
टी॰ त्पृथक् सत्ताभावेऽपि प्रतिबिंबः संक्रमो वात्मसत्तास्फुर
२२ णयोः स्यात् तदाऽपि विविधदर्पणावच्छिन्नतयाऽ
पि द्वैवत्त्वाभावः पृथगवभासेऽत्रावभासत्वेऽन आत्म
सत्तास्फुरणाधिकसत्तास्फुरणाभावात्स्वगतार्थाभा
वे सति न प्रतिबिंबः संक्रमो वा कल्पिताऽपीत्यभिप्रायः
द्वितीयं निराकरोति ज्ञानानीति यानि बहुरूपाणि प्र
कारकाणि ज्ञानानि तेषां च ये विषयास्ते सर्वेऽहंकारे साभा
सान्तःकरणवृत्तिविशेषा उच्यन्ते ग्रन्थान्ते सूत्रे मणिग
णा इवेति योजना तथा च सति सच्चिदात्मनि तादात्म्या

ज्ञानानि बहुरूपाणि तेषां च विषया अपि
अहंकारेऽवर्तन्ते सूत्रे मणिगणा इव ४

ध्यासनिष्पन्नान्तःकरणस्यैव विषयसत्तास्फुरणे
न स्वतंत्रमित्यभिप्रायः एवं च परमार्थदृष्टिमाश्रित्य विषया ए
व न सन्ति यत आत्मसत्तास्फुरणं स्वाभासस्य संक्रमणेन तद्व्य
वहारदृष्टिमाश्रित्य स्वाभासान्तःकरणप्रणालिकया स्वस
त्ताद्यनुगमनमन्तरेण न बाह्यविषये सत्तादिरस्तीत्युक्तमि
ति विशेषो द्रष्टव्यः तस्माद्यद्यदधीनसत्तास्फूर्तिमत्तत्तत्परि
कल्पितं यथा जलाधीनसत्तास्फूर्तिमद्बुद्बुदो जलक
ल्पिताः तथेमे भावाः सच्चिदानन्दात्माधीनसत्तास्फू
र्तिकास्तस्मिन्परिकल्पिता इति सिद्धम् ४ ॥

22

संश्रितात्मनोऽनन्तत्वपदार्थयोरद्वितीयत्वं परमार्थमित्यु-
पसंहरति प्रकाशाभिन्नमिति सर्वस्य भवदृष्टजात-
मात्रस्येत्यर्थः ५ विश्वस्य स्फुरितात्मत्वमेव पवनविषयत्व-
मेकमेवतदुपपादयति जानामीति यज्ज्ञानं जानामीत्येवं
सकर्मकतयोल्लिखेत्सा ज्ञानं भावान्विषयान्नाविशद्वर्तते न

प्रकाशाभिन्नमेवैतत्स्थितं सर्वं स्म भासते
लहरीबुद्बुदादीनां सलिलान्नैव काचन स्थि-
तिः ५ जानामीत्येव यज्ज्ञानं भावानां नाविश-
द्वर्तते ज्ञातं मयेति न स्यात्तद्विश्राम्यमन-
न्तात्मनि ६ घटादिकानि कार्याणि विश्रा-
म्यन्ति मृदादिषु विश्वं प्रकाशाविच्छिन्नत्वा-
द्विश्रम्य परमेश्वरे ७

ज्ञानं पश्चादन्तरात्मनि मया ज्ञातमिति विश्राम्यति।
पर्यवस्यतीत्यर्थः ६ तत्र दृष्टान्तमाह घटादिकानीति
दार्ष्टान्तिकमाह विश्वमिति अयं भावः यद्यपीदमहं
जानामि ज्ञातमिदं मयेति च सविषयं ज्ञानं विभाव्यत इति
समानमेव तथापि प्रथमयोगे कर्तुः क्रियया कर्मव्या-
प्तिमात्रं विवक्षितमिति भावानाविशदेवेत्युक्तम् ॥

द.सा. टी २३

द्वितीयं तत्सकर्मकायाः क्रियायाः स्वसमवेतत्वेनानुसं-
धानस्याविवक्षितत्वात्परमात्मनि विश्राम्यदित्यकमिति
यस्य यत्कार्यं तदस्योपरक्ततया भासमानमपि स्व[illegible]ण-
मेव विश्राम्यति कार्यं च कारणत्वात्मनो भिन्नमिति दृष्टा-
न्तदार्ष्टान्तिकयोरभिप्रायः यद्वा विषयगतप्रकाशस्या-
त्ममात्रतामुक्त्वा प्रकाशस्य विषयस्यापि ज्ञानप्रकाशानु-
विद्धतयैव नियमेनोपलम्भात्तद्वात्म[illegible]स्म
मध्यस्थत्वादेव प्रकाशवैशिष्ट्येन भानं विषयाणा[illegible]भि
प्रेत्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमाह घटादिकानीति यथा त-

स्वगतेनैव कालिम्ना दर्पणं मलिनं यथा
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ८

याशब्दौ पूर्वोत्तरार्धयोरध्याहर्तव्यौ । यद्येवमद्वि-
तीयमेव तत्त्वं तर्हि कथं सर्वो लोको न प्रमेतीत्याशंक्या-
ऽज्ञानदोषवशादित्यभिप्रायं दृष्टान्तेनोपपादयति स्व-
गतेनैवेति यथा दर्पणगतेन कालिम्ना दर्पणस्वभाव-
श्छाद्यते तथा स्वगतेनानाद्यनिर्वचनीयेनाज्ञाने-
नात्मयाथात्म्यमाच्छाद्यते तेनाच्छादनेन जन्तवो मुह्य-
न्ते मोहं मिथ्याज्ञानं दृष्टादृष्टकार्यकारणादिविभागं
परमार्थविषयकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ८ ॥

एवं सर्वस्य भेदस्य व्यवहारस्य मूलभूताज्ञाननिमित्तकौ जीवेश्वर
योर्भेदभावेन तत्त्वयिकल्पितमितं दृष्टान्तेनाह घटाकाशेति
यथा स्वभावतोऽनवच्छिन्नस्याकाशस्य घटरूपोपाधिनिमित्तो
ऽयमघटेन कोडीकृतत्वेनांशकल्पनया घटाकाशमहाका
विभागो व्यपदिश्यते घटाद्युपाधिविलये तथा महाकाश इति
परमार्थतस्त्वाकाशस्यामूर्तत्वात्केनचित्परिच्छेदासंभव
नि[illegible]त्मनो देहोपाधिकृतो भेदो दृष्टव्यः
नि[illegible] सर्वात्मनः परिच्छेदस्य परमार्थतोऽनुपपत्तेः तथा
च देहेनाहं मनुष्य इत्यादिप्रकारेण विशेष्यमाणः स एव

घटाकाशमहाकाशौ तदुपाधिकृतौ यथा
तथौपाधिकृतो भेदो जीवात्मपरमात्मनोः १
तत्त्वमस्यादिवाक्यैस्तु तयोरैक्यं प्रदर्श्यते
सोऽयं पुरुष इत्यस्मिन्नुपमानेकः प्रदर्श्यते १

चिदात्मजीवात्मेत्युक्ते स एव तेनाविशेष्यमाण ईश्वर
इति देहादेरुपाधेश्चिदात्मन एव ध्यानमन्तरेण सर्वव्यापिरू
पत्वान्न जीवेश्वरयोर्वास्तवो भेदः संभवतीत्यभिप्रायः १
जीवस्य परमात्मांशत्वं तद्विकारत्वं तत्र तत्त्वपदार्थैक्ये निर
स्यन्ते यस्मादारोपितदेहाद्युपाधिनिबन्धनो भेदः प्रति
भासस्तस्मादेकतादात्म्यापदेशो जीवपरयोर्भेदांशावायने
नशक्यो व्यपदेष्टुमित्याह तत्त्वमस्यादिवाक्यैरिति प्रदर्श्यते
ज्ञाप्यते न तु विधीयते स्वस्यात्मत्वविधानायोगात्सिद्ध
मेवैक्यं विहिताशुपायेन प्रकटीक्रियत इत्यर्थः

द. मा. तत्र लोकप्रसिद्धदृष्टान्तमाह सोयमिति १ वाक्याद्वाक्या
टी र्थप्रत्ययोत्पत्तिप्रकारं वक्तुं प्रथमवाक्यानि विष्णुयोः पद
२४ योर्वाच्यार्थलक्षणार्थयोर्भेदं कथयति यज्जगदिति अपि
दैवावस्थाविक्षेपशक्तिप्रधानमायादिशब्दवाच्याज्ञान
तत्कार्यभूतभौतिकप्रपञ्चोपहितत्वपरोक्षत्वादिध
र्मविशिष्टचिदात्मा तत्पदवाच्यार्थः त्वंपदवाच्यार्थमाह
देहादिभिरिति अध्यात्मावस्थावरणशक्तिप्रधानावि

24

यज्जगत्कारणं तत्त्वं तस्य वाच्यार्थः स उच्यते
देहादिभिः परिच्छिन्नो जीवस्त्वंपदाभिधः ॥
तद्देशकालावस्थादेर्दृष्टः स इति कथ्यते
तथैतद्देशकालादौ दृष्टोयमिति कीर्त्यते २
उमन्तदेतेहेशिष्टं विरुद्धपदयोर्द्वयोः
उमालक्षणमेकं यथा सोयमुमान्वचः ३

विद्यादिशब्दवाच्याज्ञानतत्कार्यदेहद्वयप्रपञ्चोपहि
ततयाः परोक्षत्वादिधर्मविशिष्टचिदात्मा त्वंपदवा
च्यार्थ इत्यर्थः १ परोपाधिविशिष्टस्य वाच्यार्थत्वे दृ
ष्टान्तमाह तद्देशेति स्पष्टार्थः २ वाच्यार्थविरुद्धांश
परित्यागेनोभयथानुगताविरुद्धांश उभयत्र लक्ष्यार्थ
इति मत्वा लक्षणयाखण्डवाक्यार्थबोधनं सोयं देवद
त्त इति वाक्यदृष्टान्तेनोपपादयति श्रुत्येमिति ३ ॥

तदेहशिष्टं स इतिपदनिर्दिष्टपरोक्षदेशकालादिविशि
ष्टं एतदेहशिष्टमयमितिपदनिर्दिष्टमपरोक्षदेशका
लादिविशिष्टमुभयं वाक्यं विरुद्धमनुगतमुभयमुभयमा
यथा सोयं देवदत्त इति वाक्ये लक्षणया स्वरूपमेवं तत्त्वम
सीत्यादिवाक्यमपि स्वपदार्थगतविरुद्धांशपरिहारेणानुग
तचिन्मात्रांशमादायाखण्डं तत्त्वं लक्षयेदित्याह प्रत्यक्त्वे
वेति ४६ एतस्य संबन्धत्रयोपेतं महावाक्यार्थं बोधयती
ति संबन्धत्रयं प्रतिपादयति सामानाधिकरण्याख्य इति

प्रत्यक्त्वं च परोक्षत्वं च स्यात्कात्तत्त्वमसीति वाक्यं त
थैव लक्षयत्येकं जीवात्मपरमात्मनोः ४६ सा
मानाधिकरण्याख्यः संबन्धः पदयोरिह विशेष
णविशेष्यत्वसंबन्धः स्यात्पदार्थयोः ४७ लक्ष्य
लक्षणसंयोगाद्वाक्यमेकं प्रबोधयेत् ४८ ॥

पदयोः सामानाधिकरण्याख्यः संबन्धः सामानाधि
करण्यलक्षणं वक्ष्यति पदार्थयोर्वाच्ययोर्विशेषण॰
विशेष्यत्वसंबन्धः यथा सोयमयं स इति च परस्परभे
दभ्रमव्युदासाय विशेषणविशेष्यभावलक्षणस्तत्त्वपदा॰
र्थयोरपीत्यर्थः ४७ वाच्यांशयोर्विरोधे सति पदयोः सा
मानाधिकरण्ये श्रूयमाणे यदा नोपलभ्यते तदा लक्षण
या वाच्यार्थैकदेशमादाय सामानाधिकरण्येनमख॰
ण्डार्थसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह लक्ष्यलक्षणसंयोगादिति

दृ॰मा॰ सन्तक्वैतन्समपद्योलक्ष्यलक्षणभावसंबन्धो लक्ष्यलक्ष-
टी णसंयोगस्तावद्भेदः १९ अत्र लक्षणा त्रिविधा जहल्लक्षणा
२५ ऽजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति प्रसिद्धा तत्रैका
लक्षणा इह वाक्यार्थे वाच्यग्राह्येति वीदांयांहती घोषा
शेषविशेषमितरेहैत्रापि नियुक्ष्यति गंगायामिति वाच्या
र्थमशेषतः परित्यज्य तत्संबन्धिमर्थान्तरे वृत्तिर्जह-
ल्लक्षणोच्यते यथा गङ्गापदे स्ववाच्यप्रवाहमशेषवाच्या
र्थस्य परित्यागेन तत्संबन्धितीरं लक्षयति तद्वज्ज
लक्षणा न सम्भवति जडाजडात्मकसंभेदात्मकवाच्य
वाच्यार्थैकदेशपरित्यागेन तत्संबन्धिनः पदार्थ

25

गङ्गायां घोष इतिवन्न जहल्लक्षणा भवेत्
जहल्लक्षणापि स्याच्छोणो धावति वाक्यवत् १९

अस्य लक्षणीयस्याभावात् स्फुटमपर्यवसायि वाक्यम्
स्यात् तस्यानिष्टं अस्मिपदेन सन्मात्रवादिना सममभिव्या
हारविरोधादित्यभिप्रायः अजहल्लक्षणा यत्र न स्याच्छ
शोणो धावतीत्यत्र गुणवाचिना शोणशब्देन तदाश्र
यद्रव्यं स्ववाच्यार्थगुणपरित्यागेन लक्ष्यते नैवमिह स्व
वाच्यार्थापरित्यागेन तत्संबन्धिनिवृत्तिरिति अजहल्लक्ष
णा नहत्स्वार्थापि संभवति विरोधस्य तादवस्थ्यादेक
वाक्यार्थासिद्धेः समानाधिकरण्याच्चायं प्रसंगादिममभि
प्रेत्याह नाजहल्लक्षणापीति १९ ॥

पारिशेष्यान्नजहदजहल्लक्षणैवात्रोचितेति सदृष्टान्तमा
ह तत्त्वमस्यादीति उभयोः पदार्थयोर्जहदजहत्स्वशबलां
शापरित्यागेन सर्वांशगतचिन्मात्रलक्षणया समाधा
नाविरुद्धवाक्यार्थं बोधयतीति तत्त्वमसिवाक्यम् यथा सो
ऽयं पुरुष इति वाक्यं तद्देतद्देशकालस्थावस्थांशपरित्यागे
नोभयावस्थानुस्यूतपुरुषस्वरूपमात्रमादायाविरुद्धमर्थं

तत्त्वमस्यादिवाक्येन लक्षणाभागलक्षणा
सोऽयं पुरुष इत्यादिवाक्यानामिव कीर्तिता ॥
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकवस्तुनि
प्रवृत्तिस्तु समानाधिकरणत्वमिहोच्यते ॥

बोधयतीति तद्वदित्यर्थः ॥ सामानाधिकरण्यं पद
योः संबन्धरूपकम् तस्य लक्षणं भिन्नप्रवृत्तीति प
र्यायशब्दव्यावृत्त्यर्थं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामित्युक्तं
वृत्तिः प्रवृत्तिः घटपटशब्दानामनेकार्थनिष्ठत्वाद्व्या
वृत्तये एकवस्तुनीत्युक्तम् ॥ नन्वेवं तत्पदयोः सामा
नाधिकरण्ये संसृष्टार्थपरत्वेऽपि संगच्छते अतः
किमस्मत्ताप्रसिद्धमखण्डार्थपरत्वमाश्रीयत इ

द.मा. त्तिवेमत्त्ववक्तव्यं किं तत्त्वंपदार्थयोः कार्यकारणत्वादंशां
टी. शिभावसंसर्गः किं वा भूमस्त्वविकारविकारित्वं किं
२९ वा तत्त्वभेदप्रतियोगित्वेन व्याभावोऽथवा साध्ययो... का
र्यकारणभावो जातिव्यक्तिभावो वा गुणगुणित्व... त्वे
वतोपासकतोपासनाकर्मत्वं वा स्वतरस्यास्वतरभावः
कुतस्तु विषयत्वं वा तत्र नाद्यो विरोधात् परसंशोश इति के
य जीवः परमात्मनोंऽशो विकारो वा न भवति ममैवांशो
जीवलोके जीवभूतः सनातन इति स्मृतेः ...
त्मांशत्वावगमात् सर्वे पतन्त्र आत्मानो ऽश्वरन्ती ...
विकारित्वावगमाच्चेति मैवम् प्रवेश... विरोधात्

26

परसंशो विकारो वा जीवो वाक्येन नोच्यते ।
जीवात्मना प्रविष्टत्वात्स्वमायासृष्टमूर्तिषु ॥ ११

दित्याह जीवात्मनेति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदनेन
जीवेनात्मनानुप्रविश्य स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः
स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रपद्यते अन्तः प्र
विष्टः शास्ता जनानाम् अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतमित्याद्य
नेकश्रुतिषु सृष्टेष्वीश्वरस्य स्वसृष्टेषु संघातेषु विकृ
तेष्वेव प्रवेशः श्रूयते अतोऽनेन प्रवेशवाक्यसन्दे
हेनाविरोधाय मायातत्कार्योपाधिकल्पितावच्छेद
भेदमाश्रित्यांशांशित्वं विकारापत्तिश्रवणं चौपचा
रिकं व्याख्येयमित्यभिप्रायः ॥ ११

ननु प्रवेशाकृतेरपि घटे तृणिव फले बीजवद्वा प्रवेशा-
शइष्यस्यात्स्यादेवं कार्यसिसांशीकारे शादिप्रमाणेनावि-
रोधः तिचेत् पतदप्यसत् निरंशत्वनिर्विकारित्वश्रु-
तीयुक्तिविरोधादित्याह निरंश इति निष्कलं निष्क्रि-
यं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् निर्विशेषं सर्वगतं सुसू-
क्ष्मं तदव्ययमित्यादिश्रुतिभिः अच्छेद्योऽयमदाह्योऽय-
[illegible] यमुच्यत इत्यादिस्मृतिभिश्च निरंशो निर्वि-
[illegible] वोऽयमात्मावगम्यते ज्ञायते इत्येकार्थो जनना
घटकाश[illegible]निरंशो निर्विकारश्चात्मासौ ग्रस्यते इत्यपराध्युक्ति-
स्तावद्[illegible]कृतेः सावयवत्वे तस्यास्य सर्वत्वनियमात्

निरंशो निर्विकारोऽसौ क्रमायुक्त्या च कथ्यते घ-
टाकाशो विकारो वा नांशो वा विद्यते यथा २

एतत्कोटिपातित्वेन जगत्कर्तृत्वव्याहतेः सर्वज्ञत्वसर्व-
शक्तित्वायोगाद्नीश्वरत्वापत्तेः जगत्कर्तृत्वस्यावा-
कर्तृत्वेनाभ्युपगमे स्यात् सकारणं कारणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति ईश्वरविषयश्रुतिवि-
रोधप्रसङ्गाच्च तथा विकारोऽपीश्वरे न युज्यते विकारो ना-
मपरिणामः स च स्वतो वा परसंबन्धकृतातिशययोगो वा।
सर्वव्यापिनो नोपपद्यते अमूर्तेनिरवयवे सत्यात्मनि सर्वप्रका-
रस्य विकारस्यानुपपत्तेरिति विभोर्वस्तुनो निर्विकारा।
भावे दृष्टान्तमाह घटाकाश इति ॥

दृ.भा. विमतोनांशविकारवान्विभुत्वादाकाशवदित्यर्थः २०
टी इदानींतृतीयविकल्पमपाकरोति त्वमिन्द्रोसीति
२७ यथानिन्द्रपदवस्तुनिकस्मिंश्चिदिन्द्रत्वारोपेणस्तूयते त्वमि
न्द्रोसीति तथानीश्वरपदवस्तुनोजीवस्येश्वरत्वारोपेणान
स्तूयते तत्त्वमसीत्येवमेतद्वाक्यं भवतिपरमितिनाख
ण्डमितियोजना सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वि
तीयंब्रह्मपेनदात्म्यमिदंसर्वमित्युपक्रमोपसंहारयो

27

त्वमिन्द्रोसीतिवद्वाक्यं नाखण्ड
मितितत्परम् नस्यादृश्यपरे
वाक्यमणिमाणवकादिवत् २१

निरंकुशाद्वितीयत्वश्रवणविरोधाज्जीवस्येश्वराद्भेदा
भावमतित्वेतिकल्पनानवकाशादित्यर्थः वत्तर्थेप
दंश्रुतिद्वियति नस्यादृश्यपरमिति गुणवयवक्रियाणा
ममतममूयस्त्वंसामामंगृहस्यंपनदीश्वरोनिर्गुणोनिरवय
वोनिष्क्रियेकृतस्त्वमितितोनिर्माणवकइतिवन्नसा
दृश्यपरमिदंवाक्यमित्यर्थः २१ ॥

पञ्चसंपन्नत्वमुपलिप्यति नकार्यकारणत्वमस्येति ग्रन्थ
मर्थः निरवयवत्वादेकदेशतायाश्चारंभकत्वानुपपत्तेः
कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पासहत्वाच्च परिणामानुपपत्तेः
संघातविवादस्य हरणायासत्वान्न मृद्घटवत्कार्यका
रणभावो जीवेश्वरयोरिति न तस्य रत्नसामान्याधिकर-
णस्येति षड्छयति नजानातीति जीवरूपव्यक्तिषी
सु न जानातीति विकल्पनायामीश्वरस्याज्ञत्वादिवद्देवत
न्वेदमनीश्वरत्वापत्तिः ईश्वरो हि सकलविषयज्ञाने
स्वप्रयत्नवानिति यत्निग्राहकप्रमाणतः सिद्धमतो नेदं
नकार्यकारणत्वस्य साधनं मृद्घटादिवत् नजा
तिव्यक्तिगमकं गोः त्वेण इति बहुचः २२ गुणगु
णात्मकं वाक्यं नेतनीलोत्पलादिवत् नोपासनप
वाक्यं जातिव्यक्ति ंवाक्यं प्रतिमास्वीशबुद्धिवत् २३
रमित्यर्थः २२ नापि समसूत्रमाह गुणगुणात्मकमि
ति ईश्वरस्य जीवगुणकत्वेन विशेषमाणस्य संसारि
त्वापत्तेः सर्वज्ञत्वादिसाधकप्रमाणव्याकोपः जीवस्य
चेश्वरगुणकत्वे संसारित्ववाधानिरुपाकत्वापत्तेरतस्त
द्विषयः साधनविधायि शास्त्रमनर्थकमापद्येतेत्यर्थः
नाप्युत्तमसूत्रमाह नोपासनपरमिति वेदोपासीतेत्यादि
क्रियासमन्वयाभावादुपासनास्वकरणपाठाभावात्सती
निर्दिश्यमभिव्याहारेणासद्रूपमात्रपरत्वपर्यवसानान्निश्च
यात्क्रियान्तराध्याहारानुपपत्तेश्च नोपासनापरमपीदं
वाक्यमित्यर्थः २३

दृ॰ सा॰ नवमत्रुपचारपदं प्रतिक्षिपति नैवौपचारिकमिति पु
टी॰ नः पुनः परिशोधनापूर्वकं नवकृत्वोभ्यासस्योपचारपदैः
२८ संगतेः नह्युपचारप्रयोगेष्वावृत्त्याद्यवकाशः स्मृतो नोप
चारपरमपीदमिदमित्यर्थः तृतीयादिषु समस्तपदेषु
साधारणं हेतुमाह जीवात्मनेति प्रवेशश्रुतिशतेन
परस्यैव संघातप्रवेशवशाज्जीवत्वव्यपदेशभाक्त्वं ततो
र्थान्तरं जीव इति निश्चयेमतिः स्तोत्रस्तोतव्यादिभेदकल्प
नाः नवकाशात्मकारान्तरासंभवे सति जीवत्वाभिमत
स्यात्मन उपाधिकृतजीवत्वापोहनेन तस्य स्वाभाविकब्र

नैवौपचारिकं वाक्यं राजवद्ग्राममूहेषु जीवात्मनाप्र
विष्टो माशीश्वरः श्रूयते यतः २४ देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रा
णाहंकारसंहतौ आत्मसंकल्पनादेहेरात्मत्वं प्रतिप
द्यते वह्निधीः काष्ठलोष्ठादौ वह्निसंकल्पनादिव २५

त्वाद्वबोधकमेवेदं वाक्यमित्यर्थः २४ नह्ययमेव
चेत्सर्वस्यात्मा तर्हि कथमहं ब्रह्मेति निसमात्मात्वप्रति
भासते मनुष्योऽहमित्यात्मन्येव कस्मात्प्रतिभासत इ
त्याशंक्योपाधिविवेकनिबन्धनभ्रमवशादित्यभिप्राये
पाधयोहनत्वं पदार्थशोधनमारभते देहेन्द्रियेत्यादिः
ना श्रौतैरत्राना हृतनिजत्वैर्जीवैर्देहादीनां संहतौ
संघाते आत्मसंकलनात्मेवैतस्थापनादाविर्भा
वादितियावत् आत्मत्वं प्रतिपद्यते संघात आत्मेति ज्ञा
यते न ब्रह्मेत्यर्थः उक्तेर्थे बुद्धिसामर्थ्यं दृष्टान्तमाह वह्निधी
रिति २५

इदानीं स्थूलाद्यन्यतीदर्शनमायेन मुञ्जादिषीकाग्रहण
मायेनचान्नादात्मनः स्वस्वरूपस्याहङ्कारप्रकारमाह देहम
न्नमयं कोशमिति अयमर्थः अहमेवभासोहिप्रत्यगात्
मानमेवगाहते इमाविवादं ममस्थूलत्वादिभिर्देहध
र्मैर्विशिष्टविषयेवर्तमानोनशुद्धमात्मानंशुद्धमात्मा।
नमेवगाहते अतः परिच्छिन्नोजीवात्माकथंव्यापकः
परमात्माभवितुमर्हतीत्यसंभावनाजायते ततश्चाहङ्का
रगृहीतस्पष्टदंशविशिष्टस्याहङ्कारमात्रिवेनेदमंशत्र
हाणेनोद्धरणे सम्यगहङ्कारनिरपेक्षः स्वयंप्रकाशमाना
देहमन्नमयं कोशमाविशनात्माप्रकाशते स्थूलो
बालः कृशः कृष्णो वर्णाश्रमविकारवान् प्राणको
शेपिजीवास्मित्त्वथिनोऽस्मिपिपासितः २५ संशितो
निश्चितो मन्यऽइति कोशे मनोमये विज्ञानमयको
शस्थो विजानामीतितिष्ठति २६
त्माशुद्धः परमात्मे
वेति ज्ञातेशकातऽइति तत्रान्नमयप्राणमयमनोमयवि
ज्ञानमयानन्दमयेति पञ्चकोश अहमेवभासविषयत
याप्रसिद्धास्तेष्वोऽस्मत्स्वात्मानीप्रत्यगात्मेतिशुद्धोनिर्वि
शेषः सिद्ध्यति २७ कथं स्थूलोहं कृशोहं बालणोहंब्र
ह्मचार्यहमितिविशिष्टविषयेहंकारोतिवहिष्ठः २८
तृथिनोऽस्मिपिपासितऽइतिप्राणधर्मेविशेषविषयस्तेनो
ऽन्तरः उपलक्षणमेतत् पश्यामि शृणोमीत्यादीन्द्रि
यधर्मेविशिष्टविषयत्वस्य २९ संशितः संशयवान्

द॰ मा॰ टी॰ २९ निश्चितोनिश्चयवानस्मीति मनोमयविशिष्टत्वविषयः
प्राणमयादनन्तरं मनोमयकोशावगाही अहमिदं ज्ञा
नामि करोमीति चैवमादिप्रकारेण मनसोऽनन्तरं विज्ञा
नमयकोशमवगाहत २८ येनाहंकारेणात्मचैतन्यमव
वितेनेतरे सर्वे कोशा अवभासन्ते सोऽहंकारो नन्दमयको
शस्तस्मिन्नानन्दमयकोशाख्ये तस्य विज्ञानमयकोशा
न्तर्गतस्यानन्दमयत्वेनावविशेषावयवत्वेन मिलनमाह

29

आनन्दमयकोशेऽस्मिन्नहंकारे पुराकृतैः पु
ण्यैरुपासनाभिश्च संवृतोस्मीति मोदते २७
एवं कञ्चुकितः कोशैः कञ्चुकैरिव पञ्चभिः प
रिच्छिन्न इवाभाति व्यापकोऽपि परमेश्वरः २८ य
था सलिलमाविश्य वक्रुथा भाति भास्करः ॥

पुराकृतैः पुण्यैरुपासनाभिश्चेति २९ एवं कोशपञ्चक
मनुयत तत्कृतपरिच्छेदमुदासेन तदनुस्यूतमाद्वितीयमा
त्मानं स्वयं परिपूर्णं वादी सर्वप्रवेशमात्मतत्त्वमावेदयति ए
वं कञ्चुकित इति ३० तदेवमात्मनः परिच्छेदावभासको
पाधिनिबन्धनत्वात् स्वतोऽपरिच्छिन्नः परमात्मैवेति प्रति
पाद्य तस्य प्रतिशरीरं भेदप्रतिभासोप्युपाधिभेदनिबन्ध
नो न स्वत इत्येतद्दृष्टान्तेनोपपादयति यथेति ॥

यथाबहुषु जलभाजनेषु प्रतीयमानस्य भानुबिंबस्य जलो
पाधिपरामर्शमन्तरेण स्वतो भेदो न निरूपणपथमवतरति
तथानेकेषु लिङ्गदेहेषु स्फुरन्तमात्मबिंबस्यापि देहोपा
धिपरामर्शमन्तरेण स्वतो भेदो न निरूप्यते अतः सर्वशरी
रेषु परमार्थत एक एवात्मा परिपूर्णोस्तीति सिद्धम् एतेन
दमपि निरस्तं यदाहुरेकात्मवादे एकस्मिन्सुखिते सर्
वे सुखिनः स्युरित्यादि जलगतप्रतिबिंबानामन्यतमे कंपा
दिमत्यपि विभाव्यमानेऽन्येषां तद्वत्ताया अभावनिश्चयाय
थायमेव व्यवस्था एवं जीवेष्वपि सुखस्योपपत्तेः जीवस्व
यारवतेपि यमेभेदव्यवस्थायामयमेव दृष्टान्तः यथा प्रति

तथा शरीराण्यविश्य बहुधा स्फुरतीश्वरः ४१ का
रणत्वं च कार्यत्वं तटस्थं लक्षणं तयोः शाखाग्रचन्द्र
बिंबचलनादिमत्त्वपि न तिवन्नैव वस्तुधर्मत्वमिदं मतम् १

भानुश्चलनादिमान्न भवति तथा जीवैकत्वे तत्संसारधर्मैर्व्या
तेष्वाभासमानेष्वपि न परमात्मा तद्धर्मवान्भवति ४१ तदेव
मात्मनः परिच्छिन्नमनेकत्वमीश्वरादन्यत्वं चोपाधिवशात्
प्रतिभासते न वस्तुतस्तस्यैते धर्माः सन्तीति प्रतिपादयितुमिदा
नीं जीवेश्वरयोस्तटस्थस्वरूपलक्षणप्रदर्शनद्वारा तयो
रैक्यमेवाकार्थं द्वयोरपि तोसंभावयति कारणत्वमित्यादि
ना तयोस्तत्त्वतस्तटस्थोपलक्षणं देहेन्द्रियादिसंघातस्वरूपका
र्योध्यदतत्त्वं च पदार्थोपलक्षणमित्यर्थः उक्तलक्षणमिदमु
भयोः सद्भावनामात्रहेतुर्न स्वरूपपर्यवसायीत्येतद्दृष्टान्तेन स्प
ष्टयति शाखाकोणमिति १

ॐ मा. टी ३.

स्वरूपपर्यवसायिलक्षणं सदृष्टान्तमाह महाप्रकाश इति
यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति चन्द्रस्वरूपलक्षणेन तद्वि-
शिष्टार्थपरं चन्द्रप्रातिपदिकार्थमात्रमुक्तं यथा प्रकृतप्रश्नो
त्तरत्वेनास्य प्रवृत्तेः वैशिष्ट्यपरत्वेऽनुपयुक्ततयाविषयत्वे
नानवधेयवचनतापत्तेः यः प्रकृष्टप्रकाशः स चन्द्र इति
निर्देशोपलक्षणयोः सामानाधिकरण्येनैकार्थत्वनिय

30

महाप्रकाश इत्युक्तं स्वरूपं चन्द्रल
क्षणम् सच्चिदानन्दरूपत्वं स्व
रूपलक्षणं तयोः ३ ॥

मात्र प्रकृष्टप्रकाशचन्द्रपदयोः स्वरूपमात्रपर्यवसान
स्यावश्यंभावाच्चन्द्रस्वरूपलक्षणमखण्डं चन्द्रप्रातिपा
दिकार्थमात्रं बोधयतीत्युक्तम् तथा तयोस्तत्त्वंपदार्थ
योः सच्चिदानन्दस्वरूपत्वं स्वरूपलक्षणमनृतजडदुःख
परिच्छेदविरोधिसच्चिदानन्दानन्तरूपतात्तत्त्वंपदा
र्थस्वरूपमित्यर्थः ३।

तथाच कार्यकारणलक्षणोपाधिद्वयप्रहाणेन विरोधा-
भासे बाधिते सति सच्चिदानन्दस्वरूपस्वभावमात्रे भेदले-
शस्याप्यभावादेकलक्षणयोगित्वेनैकवाक्यार्थप्रतिप-
त्तिर्येषणतानयोरुक्तेति वाक्यार्थमाह एकलक्षणयोरि-
ति एतावता सा शास्तत्त्वमसीति वेदवचमेति द्वितीयः पा-
दो व्याख्यातः इदानीमुक्तं वाक्यार्थं तत्त्वमनूद्य तृतीयपा-
दं व्याचष्टे तस्मादित्यादिना एकप्रकाशत्वमेकत्वं प्रकाश

एकलक्षणयोरैक्यं वाक्येन प्रतिपाद्यते तस्मा-
देकप्रकाशत्वं सर्वात्मत्वमिति स्थितम् २२
देवतिर्यङ्मनुष्याणां प्रकाशात्पृथक्स्थितिः
जीवः प्रकाशाभिन्नत्वात्सर्वात्मेत्यभिधीयते २३

रूपत्वं एकरूपप्रकाशत्वमिति वा इदमेव सर्वात्मत्वं तद्-
दात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वमभवदि-
त्यर्थः श्रुतावुक्तं नानेकरूपापत्तिरिति स्थितं निश्चिता-
मित्यर्थः २२ कथमेतन्निश्चीयते देवमनुष्यादिभेदस्या-
विद्यमानत्वादिमांशङ्काशङ्क्य प्रतिपादितमर्थं ज्ञापयति
देवेति जीवोऽपि परमेश्वरप्रकाशात्पृथक्न स्वरूपाभावा-
त्सर्वमात्मैवमाह जीवेति २३ ॥

द॰मा
टी
३१

एवंवाक्यार्थतत्वमनुष्ठितज्ञानफलमाह एवंप्रकाशे
ति १४ एवंजीवब्रह्मणोरेकत्वज्ञानमाहात्म्यकोषसम
येनाह सकृदिति यदृच्छया प्राचीनपुण्ययोगेनाकस्मा
न्नहि स्वयमतिप्रावृण्येन सर्वात्मत्वे सकृत्सकृत्मात्रेत्व
मात्सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते पूज्य इति
व मुक्तो भवतीत्यर्थः सर्वभावविनिर्मुक्त इति पाठेनिष
विषयभावनाविनिर्मुक्त इत्यर्थः १५ सर्वात्मभ
भावनात्वगमस्यवेदान्तफलं तदभ्यासस्य ...
कारणं संसारनाश इति किंपुनर्वक्तव्यमित्याह सर्वात्म

एवंप्रकाशरूपत्वे परिज्ञाते दृढीकृते पुनरावृत्तिर
हिते कैवल्यपदमश्नुते १४ सकृत्सकृन्मात्रे वापि
सर्वात्मत्वे दृढेच्छया सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलो
के महीयते १५ सर्वात्मभावनायस्य परिपक्वा
महात्मनः संसारो नारकः साक्षात्स एव परमेश्वरः

वनायस्येति १६ तृतीयश्लोकव्याख्यामुपसंहरति इ
तीति १७ तृतीयो वृत्तान्तः ३ नदेवं त्रिभिः श्लोकैस्तत्त्व
पदार्थाः संशोध्य तदैक्यं वाक्यार्थः प्रतिपादितः एषसर्व
वेदान्तानां समन्वयः प्रथमः शास्त्रार्थो दर्शितः इदानीमुक्त
समन्वयार्थो ब्रह्मात्मा हि तत्त्वे विरोधकाप्रमत्तादिप्रमा
णाभासनिबन्धनां वादिमतिविलासनिबन्धनांच प्रतिदि
ष्टमेवोक्तं समन्वयार्थं दृढीकर्तुं मुत्तरश्लोकत्रयं प्रवर्तते

तत्रात्मसत्तैव सत्तैषां भावानां ततोधिका तथैव स्फुरणं चै
षां नात्मस्फुरणात्तोधिकमिति यदुक्तं पूर्वं सर्वभावानां
शा[illegible]ः सत्तास्फुरणराहित्यं तदत्यन्तविरुद्धं तथाहि घटो
स्तिये[illegible]ः स्फुरतीति वानुभवाद्वा घटदर्शनाच्चेति प्रत्ययस्य सा
ति प[illegible] स्वत एव सन्तः स्वत एव प्रकाशन्ते नेश्वरस्य समा
दिभ्या[illegible]नाद्दर्शनानां कल्पनायां प्रमाणाभावाच्चेत्यर्थः
दृष्टावेष[illegible]य स्यात्तत्रैवोत्तरश्लोकमवतारयति अस्योत्तर

इति श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रार्थप्रतिपादके प्रबन्धे
मानसोल्लासे तृतीयोल्लाससंग्रहः ३० २ स्वतः स
न्तः प्रकाशन्ते भावा घटपटादयः नेश्वरस्य समा
वेशादित्यस्योत्तरमुच्यते । अस्यायं भावः अस्मि
न्नुत्पन्ने तानि जानामीति नैवेत्स्फुरेत् कस्यको
वा प्रकाशेत जगत्स्याश्वसद्भुमिवत् २

मिति । नानाच्छिद्रेति नानानेकरूपाणि छिद्राणि य
स्मिन् स नानाच्छिद्रः स चासौ घटश्चेति तथा तस्योदरे मध्ये
स्थितो यो महादीपो हृद्दीपस्तस्य प्रभावद्भास्वरमनसा
धनाः ल म प्रकाशस्वभावस्य चिदात्मनोनेकच्छिद्रव
ति देहे स्थितस्य ज्ञानं स्वरूपभूतं चक्षुरादिकरणद्वारा नत
दिन्द्रियच्छिद्रमार्गेण बहिर्विषयेषु रूपादिषु स्पन्दते गच्छ
ति यथा घटच्छिद्रेभ्यो विप्रसृता दीपप्रभा तत्तन्निहिता

दृ·मा टी ३२

विषयान्प्राप्य तदाकाराः सन्तस्तत्तमोभिभवन्ति त
थादेहच्छिद्रगतेन्द्रियद्वाराप्रसृत्य मनोवृत्त्यवभासकं तथा
तदात्मतामापन्नानि चिदात्मस्वरूपाणि ज्ञानानि स्फुरण
स्वभावानि तत्तदर्थं प्राप्य तदाकाराकारितानि विषयगता
ज्ञानतामभिभवन्ति विषयप्रकाशरूपाणि भवा
न्तीत्यर्थः यस्य ज्ञानप्रकारमेवं प्रकारेण बहिः स्पन्दते
तस्मै इति संबन्धः उक्तमर्थं क्रमात्स्पष्टयति जानामीति
अहमिदं जानामीति स्वगतेन निरपेक्षप्रकाशरूपेण विष
यमवभासयन्स्वयमेवभासते तमेवभान्तं प्रकाश

नानाछिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं
ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दते
जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जगत्
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ४

मानमनुभात्येतत्समस्तं जगद्भाति न स्वतः इत्यत्र श्रुतयो ज्ञा
तथा च श्रुतिः न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्यु
तो भान्ति कुतोऽयमग्निरिति सर्वप्रकारप्रकाशकाविषया
त्वात्स्वप्रकाशत्वप्रमाणलक्षणोपपाद्य तमेव भान्तमनु
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति भासमानात्मप्र
काशानुविद्धमेव सर्वं जगदवभासत इति निर्धारयति तथा
चैतत्समस्तं जगद्दृश्यं दृश्यत्वाद्घटवदिति तं भान्तमनु
सर्वं भातीत्युच्यते तदेवैकं सर्वविषयभानं तत्पुनर्विषये
षु भानान्तरं स्वतः परतश्चापेक्षत इति तात्पर्यार्थः ४

32

श्लोकव्याख्यां प्रतिजानीते प्रस्तावमावहति तत्र जा-
नामीति तृतीयपादभावार्थं वर्णयन्नीशस्य सर्गवि-
नाविषयसत्तास्फुरणयोरङ्गीकारे बाधकं वक्ष्यमा-
णस्य स्वप्रकाशात्मरूपतां साधयति अहमिममनु-
सन्धातेति जानामीत्यनुसन्धाता इमिति न चेत्स्फु-
रेदिति सम्बन्धः यद्वा जानामीत्यस्मिन्नवभासे इममि-
मनुसन्धाता चेन्न स्फुरेदिति सम्बन्धः तदा जगदात्मे
प्रसमेतेऽन्तरार्थार्थः एतदुक्तं भवति विषयाद्-
स्वत एव प्रकाशेऽस्त्यदाहं जानामीति ज्ञानाश्रयत्वे-
न विषयानुसन्धातुः स्फुरणं न स्यात् तदभावे शिला-
घनपिहितगृहागतदीपवत्सर्वा विदितोयमिति क-
स्यापि नावभासेत तथा च सकलभावा विना प्रकाशमान-
स्य जगतः स्फुरणाभावात्तद्व्यवहारलोपप्रसङ्गः
सतो भावाधीनस्फुरणं जगतोऽभ्युपेयं यदधीनश्चास्य प्र-
काशः स निजप्रकाशरूप एवाभ्युपेयः तस्याप्यप्र-
काशत्वे अनवस्थाप्रसङ्गादिति २ ॥

ई·प्र· विषयाणां प्रकाशवत्त्वमपि पराधीनमित्यत्र युक्तिमा
टी ह प्रागूर्ध्वेति यद्वा विषयाणामनन्याधीनप्रकाशत्वे वि
३३ षयत्वानुपपत्तिप्रसंगमापाद्यानन्याधीनसत्तायामपि
तमापादयति प्रागूर्ध्वेति विमता भावा न स्वतः सत्ता
वन्तः कदाचिदेवोपलभ्यमानत्वाच्छुक्तिरजतादिव
दित्यर्थः तथाच प्रकाशवत्सत्ताप्यन्याधीना भावाना
मिति सिद्धमित्याह तस्मादिति अनन्याधीनसत्ताक

प्रागूर्ध्वं वासतो सत्त्वं वर्तमानेऽपि न स्वतः
तस्मादीशाश्रितं सत्त्वं प्रागूर्ध्वत्वविवर्जितं
सू ३

स्यात्मवदनन्याधीनप्रकाशत्वापत्तौ विषयात्वानु
पपत्तिरिति ईश्वरस्य तु न प्रागूर्ध्वं वासत्त्वशंका प्रका
शशंका वा स्यात्सर्वभावानामागमापायावधित्वेन त
स्य सदा सत्त्वात्सर्वावस्थासाक्षिप्रत्यगात्मरूपेण स
दा प्रकाशमानत्वाच्चेति भावः ३ ॥

विषयत्वाम्यष्यात्रुपपद्येद्वेषां स्वाधीनासत्तास्फुरत्ता च वि
षयाणामाश्रयेयस्तकं इदानीं तदेव स्फुटयति स्वयमे
वेति विभेदवदिति स्वतःसिद्धप्रकाशकस्वग्राहकम
न्येक्षस्यार्थः सर्वं सर्वस्य भासेत किंचिद्ग्राहकस्य वि
न्नभासता ४ मा च भासिष्ट किं तत इति चेन्नाह तस्मा
त्सर्वतमिति यदि सर्वं सर्वस्य सदा भासेत तदा सर्वज्ञः
[illegible]दि नैव भासेत तदा सर्वोप्यज्ञ एव स्यादिति योजना ५
[illegible]याणामप्यात्मवत्स्वयंप्रकाशत्वे दूषणान्तरमाह

स्वयमेव प्रकाशेरन्नर्था यदि विभेदवत् सर्वं सर्वस्य
भासेत न च भासेत किंचन ४ तस्मात्सर्वस्तमेकं चाप्य
गम्यादेकरूपकं ५ न त्वेषां स्वयंप्रकाशत्वे जडचेतन
योर्मिथः तुल्यमेव प्रसज्येत ग्राह्यग्राहकतादयः
६ इन्द्रियाणामनियमाच्चात्मनः स्वरसादयः म
लिनामलिनादर्शपश्चात्सार्गाभागतुल्यया २

तुल्य इति ६ ग्राह्यग्राहकव्यवस्थानंगीकारे दोषमाह
इन्द्रियाणामिति सर्वस्य सर्वं ग्राह्यत्वे ग्राहकत्वे च द्व
यिरसादिग्राहकस्याद्रसादयोपि च द्वग्राहकाः स्युरित्यर्थः
तस्माद्विषयविषयिव्यवहारनियमस्य सर्वस्वप्रकाशत्ववा
दे विलोपप्रसंगात्स्वतः सत्तायां च विषयाणां स्वरूपाव्यभि
चारित्वप्रसंगादस्वाधीनसत्तास्फूर्तिका विषयाः प्रमातृप्रमा
तः सत्तास्फुरत्ताभागीश्वर एव नामस्य इति सिद्धमिति पर्यव
सितोर्थो बोद्धव्यः २

प॰सा॰ नन्वीश्वरोभावेषु सत्ताप्रकाशयोर्व्याप्रियते न वा । न वे
टी त्स्वभावानामीषे सन्निहितोप्याकाशवदकिञ्चित्-
३४ करत्वाद्व्याप्रियते चेद्विकारित्वापत्तावनित्यत्वादनीश्वर-
त्वप्रसंग इति चेन्नायं दोषः स्वतो निर्व्यापारत्वादुपाध्या-
यत्तव्यापारारोपाश्चेति मत्वा कर्तृत्वज्ञातृत्वे ईश्वरस्यो-
पपादयति मलिनामलिनेति मलिनश्चामलिनश्च म-
लिनामलिनौ आदर्शस्य पश्चात्पुरोभागावमलिनादर्शप-
श्चात्पुरोभागौ वा मलिनामलिनौ च तावादर्शपश्चात्पुरोभा-
गौ चेति तथा तत्त्वयोरिति विग्रहः । एवंविधयोः क्रिया

34

क्रियाशक्तिज्ञानशक्त्योरन्तःकरणभागयोः
प्रतिबिम्बे स्फुरन्नीशः कर्ता ज्ञातेति कथ्यते ८

शक्तिज्ञानशक्त्योरन्तःकरणस्य लिंगस्य भागयोः क्रिया-
शक्तिरूपो भागः प्राणः स आदर्शस्य मलिनपश्चाद्भागतु-
ल्यः ज्ञानशक्तिर्मनोबुद्ध्यात्मके भागः स आदर्शामलिन-
प्राग्भागतुल्य इति विवेकः भागयोरिति सप्तमी द्विवच-
ने तयोः प्रतिबिम्बः प्रत्यगात्मनः प्रतिच्छाया तस्मिन्प्र-
तिबिम्बे स्फुरंस्तत्प्रतिबिम्बाभेदेन स्फुरन्नीश आत्मा
कर्ता ज्ञातेति च कथ्यते मायावश्यप्राणोपाधिसत्तास्फूर-
तिप्रदत्वेनानुगम्यमानश्चिदात्मा करोतीति व्यपदिश्यते
परिणामस्थानमन आद्युपाधिसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनानुग-
म्यमानो जानातीति व्यपदेशभाग्भवतीत्यर्थः ८

अत्मनो ज्ञातृत्वोपाधित्वेन शक्तिरन्तःकरणमित्युक्तं प्र
पञ्चयति बुद्धिरिति बुद्धिः स्वगतात्मच्छायानुभावतो वि
षयच्छायां गृह्णातीति संबन्धः तत्र हेतुः सत्वेति रज
स्तमसोर्हि उद्रेको लोभप्रमादादयो जायन्ते तन्माभूदिति
सत्वगुणोत्कर्षादित्युक्तं तथा च भगवानाह सत्वात्सञ्जा
यते ज्ञानं रजसो लोभ एव च प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञा
नमेव चेति १ इन्द्रियेष्वेव विषयग्रहणोपाधिषु सत्स्वपि कि
मुद्धेः प्राधान्यं तेषामपि तया विना नोपाधित्वमित्यभिप्र

बुद्धिः सत्वगुणोत्कर्षान्निर्मलो दर्पणो यथा
गृह्णाति विषयच्छायामात्मच्छायानुभावतः १
अन्तःकरणसंबन्धात्सर्वाणीन्द्रियाण्यपि
रथाङ्गनेमिवलये कीलिता इव कीलकाः १

माह अन्तःकरणेति स्वभावतो बहिर्मुखप्रवृत्तानामिं
द्रियाणां प्रवृत्तमङ्कुशाभावेऽपि विषयनियमाभावादन्तः
करणस्य तेषां नियामकत्वमुक्तं तथा च रथाङ्गस्य रथच
क्रस्य नेमिसंज्ञे वलये कीलिता अर्पिताः कीलका अरा इव
स्वस्वविषयेषु निखिलान्यपीन्द्रियाण्यन्तःकरणेन नाभि
स्थानीयेन नियामकेन संबन्धादर्पितानि भवन्तीत्यर्थः १

द॰मा॰
टी॰
३२

इदानीं देहान्तरान्तःप्रविष्टं तथा जीवभावमिवापन्नस्य
स्वरस्योक्तोपाधिद्वारावस्थास्त्रयोगवदिष्यं तदनुभवस
न्धानस्थानमाह देहपञ्चयति नाड्यइत्यादिना नाड्यो दे
हान्तरालगताः सिराग्रन्थः छिद्राः स्नावाख्याता ग्रन्थः
करणैर्ज्ञानक्रियाशक्तिसंमूर्च्छितालिंगस्थतारोपिताः
तत्र दृष्टान्तः जालमत्स्यन्तमस्त्रवदिति यथा मत्स्यावरो
धसाधनं जालं प्रतिष्ठितं तत्र मत्स्यकर्षो तानि सूत्राणि पर
स्पराविनाभूतानि तथा सर्वविषयावरोधनसाधनेनाड्य
तिसमस्तः करणेनाड्यः प्रोतावर्तन्त इत्यर्थः नाभिनो

नाड्योन्तः करणस्थता जालमस्त्तमस्त्रवत् ना
भिस्तगोलकान्ताभिः प्रसर्पन्ति स्फुलिङ्गवत् क
रणानि समस्तानि यथास्वं विषयं प्रति ॥ देह
स्य मध्यमस्थाने मूलाधारः तीर्थेते गुदात्तद्व
ङ्गुलाद्रुर्ध्वमेढ्रात द्व्यङ्गुलादयः १२ ॥

डीभिर्द्वारभूताभिः एवैतानि करणानि समस्तानीन्द्रि
याणि मनोवृत्तिभिः सह यथास्वं विषयं प्रति प्रसर्पन्ति स
न्चरन्ति किं समर्थं नाभिरित्युच्यते गोलकान्ताभिरि
ति इन्द्रियायतनमिन्द्रियाभिव्यक्तिस्थानं देहदेशविशे
षरूपं गोलकं तत्समर्थं नाभिर्नाडीभिः प्रसर्पन्तीत्यर्थः स्फु
लिङ्गवदिति दृष्टान्तः स्पष्टः गोलकान्ता नीतिपाठे कर
णविशेषणम् सुषुप्ते जागरितेन प्रसङ्गमेनेगोलका
न्तपर्यन्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

नाडीद्वारेन्द्रियाणि सञ्चरन्ती सुखं तत्र कानाडी किंयत:
किंपरिमाणा इति जिज्ञासायामाह देहस्येति मध्यमस्थानं
मध्यदेशः तदेव विशिष्य निर्दिशति गुदादिति गुदं पायुः
मेढ्रं शिश्नः तस्य मूलाधारस्थलं लक्षणमाह त्रिकोण इति
तदेव मारुतस्योर्ध्वाद्वृद्धिमारोहयति कमलेति तस्याधिष्ठा
त्रीदेवतां नामरूपाभ्यां निरूपयति यत्रेति पराशक्तिर्मूल
प्रकृतिः सा तत्र स्थिता सर्पकुण्डलाकारा कुण्डलिनीसंज्ञि
ता परमात्मतेजसा दीप्ता सती प्राणादीनां प्रसवित्री प्राणः
पञ्चरत्निको देहान्तः सञ्चारी वायुविशेषः अग्निः को

त्रिकोणो योस्वाग्रस्थकमलकायोनिसन्निभः
यत्र कुण्डलिनी नाम पराशक्तिः प्रतिष्ठिता १२
प्राणाग्निविन्दुनादानां प्रसवित्री सरस्वती १४

ष्ठुगतोऽस्यात्मरूपोन्तरसादीनां पावकः एतौ प्राणाग्नी श्रु
ग्नीषोमौ चन्द्रसूर्याविति च योगशास्त्रे प्रसिद्धौ तत्र प्राण
स्वल्मासोमः इति बोध्यते अग्निः सूर्य इति एतौ च वस्तु
माणेडापिंगलयोर्देवते विन्दुरग्न्यर्करूपो ध्मवस्थावि
शेषः नादस्तु सर्ववर्णसाधारणाकारो घोषात्माध्यक
र्णोवपिपायष्ट एवन्ति एतेषां प्रसवः सञ्चारस्तत्कर्त्री
पराशक्तिर्देहमध्यस्थिता कुण्डलिनीसमर्थः सर्वप्राण
घोषावस्थां प्राप्य वर्णात्मनाभिव्यज्यमाना सरस्वतीत्युच्यते २४

एवं वसमाणस्य महानाडीत्रयस्य मूलं मूलाधारं सोपस्कारं व्याख्या
नायोपदिशेदानीं ततो मध्यनाडीनिर्गमं सुषुम्णापदिशति मूलेति
मूलाधारस्य हि कोणत्रययुक्तं तत्राग्रकोणोऽधः कोणं तु एव
तत्र स्थिता अभ्यस्तमावस्थिता जानीतेति यावत् सुषुम्णाख्यो ना
डी सा ब्रह्मरन्ध्रे शिरःकपालच्छिद्रे तमर्ध्वं ततो गता एकरूपा
तिष्ठी वेणुरज्जीवेत्यर्थः तस्या योगिगम्यं लक्षणमाह मूले
ति अर्धच्छिन्नवंशवदाभासमानामूलेऽस्मिन्स्यादित्यर्थः ष
ड्गिराधारैरुल्लेभकैः समन्विता मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूर
कानाहतविशुद्धाज्ञाख्यैः क्रमेण चतुः षड्दशद्वादशषोड

मूलाधाराग्रकोणस्था सुषुम्णा ब्रह्मरन्ध्रगा मू
लेऽर्धच्छिन्नवंशाभा षडाधारसमन्विता १९ त
स्याः सव्यकोणयोर्जाते इडापिङ्गलास्थिते नाडीच
क्रमिति प्राकृतास्यान्ताडः सुगुम्फिता: १९ ॥

शद्विदलकमलमयैर्मूलाधारलिङ्गनाभिहृदयकण्ठभ्रू
मध्यदेशगतैः समन्वितेत्यर्थः १९ सुषुम्णासन्निहितं ना
डीद्वयमाह तस्याश्चेति तस्याः सुषुम्णायाः पार्श्वयोः को॰
कोणे मूलाधारस्य त्रिकोणस्य दक्षिणेतरात्परिभागात्
योर्जाते निर्गते इडापिङ्गले नाड्यौ स्थिते वामपार्श्वे इडा द॰
क्षिणपार्श्वे पिङ्गलेत्यर्थः एते च ललाटमूलपर्यन्तं प्र
सृते इति ज्ञेयं उक्तमेतन्नाडीत्रयसन्निवेशलक्षणं नाडी
चक्रमिति प्राकृत्य योगशास्त्रविद इति शेषः तस्मान्नाडीच
वसमाणाः समनुगुम्फिताविभक्ता जायन्त इत्यर्थः १९ ॥

36

ताएवनाडीः प्रधानत्वेनाभिनिर्दिशति गान्धारीसा
हिता प्राधारचक्रान्निर्गतेन नयनगोलकान्तं प्रसृते इ
त्यर्थः एतद्गान्धारीहस्तिजिह्वाभ्यां यदा नाडीचक्रेण प्र
वीक्षितेन संसृते ग्रथिते भवेतां तदोभयते नासिकान्तग
ते भवतः इडापिंगलयोर्वायुप्रसरणेनाधोमुखतावस्था
यां ताभ्यामुन्मीयमानाऽसौ मानासिकान्तमुन्मीयन्ते इ
त्यभिप्रायः यद्वा गान्धारीहस्तिजिह्वावेष्टो नाडीसा।

गान्धारीहस्तिजिह्वा च नयनान्तं प्रधावते नाडी
चक्रेण संसृते नासिकान्तमुभे गते १२ नाभि
मण्डलमाश्रित्य कुक्कुटाण्डमिव स्थिते मूला
धारं तु सा नाडी कण्ठयष्टुपाश्रिते १८

पिष्ठानचक्रादुद्गते नाडीचक्रेण संसृते स्वभावतो ना
सिकान्तं गतो उन्मीयमानदृशा यो नयनान्तं प्रधाव
त इति योजना १२ इदानीं नाडीनां तरोद्गमनस्थानमाह
नाभीति मणिपूरकचक्रस्थानमित्यर्थः नाभिमण्डल
स्योपमा कुक्कुटाण्डमिवेति तदाश्रित्य तमाश्रयोः ह
भयोरिति निर्गते मूलाधारं तु सा वेति प्रसिद्धे हे नाडी क
ण्ठयष्टु स्कन्ते नावसार्यन्तं प्रसृत इत्यर्थः १८

द॰ सा॰ टी ३७

पृष्ठालंबुसयोरन्तराले नाम्ना नाडी मण्डलाउरस्य शुक्ला
नाम तो वर्णितस्य शुक्ला नाडी भ्रूमध्यमुपसर्पति तत्र
वस्थितानां सरस्वत्याह्वया नाडी जिह्वान्ता जिह्वाग्रपर्यन्त
प्रसृता वाचः प्रसारणकर्त्री भवति अस्मा विश्वोदरी
नाम नाडी या लिसा ...... लोलंबोध्वभोगे
स्वामिमेतत्प्रकारं सर्वमदनीयं भुंक्ते जाठराग्निना
ः कर्म

नाडी शुक्ला ह्वया तस्माद्भ्रूमध्यमुपसर्पति स
रस्वत्याह्वया नाडी जिह्वान्ता वाक्प्रसारिणी १९
नाडी विश्वोदरी नाम भुंक्ते च सा चतुर्विधम् पीत्वा
पयस्विनी तोयकण्ठस्था कुरुते द्रुतम् २० ना
डी चक्रात्समुद्भूता नासुलिसस्वयोर्द्वयोः प
काशुकस्विनी वाली मूत्रमुत्सर्जयेत्कहृन्मलम् २१

37

एवमानं रसं ग्रसति पयस्विनी नाम्ना सा नाडी योयं
तोयं पीत्वा कण्ठस्थानस्थितानाम ...... कुरुते विश्वो
दरी जठरस्थाना पयस्विनी कण्ठस्थानेति ज्ञेयम् २०
एवमूर्ध्वगा नाडीः सकार्या अतः क्रमाद्योर्द्वयोस्ता
स्त्रस्थानुक्रमति नाडीचक्रादिति स्पष्टार्थः २१ ॥
॥ ॥

ग्रसाभुनः शंखि ... नाडीवक्रादेवोत्तताधमनीधमन
कश्रीभुक्तान्तानांतरसंसारमादायमूर्ध्निमस्तके सहस्रार
पद्मस्थाने सुधामसंतसञ्चितवेतस्थोपचयंकुरुते
शालविकायोगलभ्यमसृते योगिनस्तामित्यर्थः
किंकृत्वा कपालकुहरंशिरः कपालाकाशंगत्वा प्रा
प्त्यार्थः किंयसैनामसमाः शतसंख्यानाड्यः प्राणिद्वि
... द्वारमार्गभूता इत्युपसंहरति शतं चैका चेति

एका त्वरसमादायशंखिनीधमनीभुतः कपा
लकुहरंगत्वा मूर्ध्नि सञ्चितवेतस्थाम् २२
शतं चैका च नाड्यः स्युस्तासामेका शिरोगता
तयोर्ध्वमायन्नमृतः स्यादितिवेदान्तशासनं २३

तासामेकोत्तरशतनाडीनां मध्ये एका सुषुम्णाख्या नाडी
शिरो ब्रह्मरन्ध्रं प्रतिगता तस्याः कार्यमाह तयेति त
या नाड्या ऊर्ध्वमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्य ता
च्छन्नमृतः स्यात् मुक्तः संसारबन्धनः स्यात् समाननिति वे
दान्तशासनं वेदान्तेषूक्तमित्यर्थः तथा च वेदान्तवाक्यं
शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति २४

इ.मा. टी ३८

इदांनीनाडीतेवतत्स्वभावकार्याद्यनुक्रमेणप्रबोधनं
विदात्मनोवस्थात्रयद्योतोपपत्तिमनुक्रमते यदेति अ-
यमर्थः यद्यत्कर्मायमावर्ततिजीवस्तदाबुद्धिगतस्तद्वि
दाभासद्वारातद्विविकल्पवकरोतितनस्वत इति स्थितिः
तथाचसर्वकार्यकर्मकृतोतिशयोबुद्धिगतएवेति बुद्धि
गतैः पुण्यैरितस्मृते इमेवंबुद्धिगतैः पुण्यैः प्रेरितानी
न्द्रियाणिपुण्यत्रहृणेश्रेष्ठ[illegible]नतस्थापफलाहृमर्थ
सकल्याणदर्शनादेरपिदर्शनात् तस्मात्तेनोभयंपरूप

वतोबुद्धिगतैः पुण्यैः प्रेरितेन्द्रियमार्गतः शब्दा
दिविषयान्भुंक्ते तदा जागरितं भवेत् २४

38

तीस्मादित्यक्तेश्च तथाचयथादेशकालनिमित्तो
द्भवपुण्यपापप्रेरितेन्द्रियमार्गैः पूर्वोक्तनाडीभि
स्तत्तदिन्द्रियगोलकस्थानप्रसृताभिर्देहाकाशाद्ब
हिः प्रसर्पद्भिरिन्द्रियैरितियावत् यदायंवि
शब्दादिविषयान्देहवाह्यानाध्यात्मिकांश्चभुंक्ते प्र
मत्तादिभिः प्रमाणैरनुभवति तदास्यजागरितं
जाग्रदवस्थाभवेदित्यर्थः तथाचोक्तम् इन्द्रिये
थ्योप
गरितमिति २४

स्वप्नावस्थाप्राप्तिमाह संलीनेष्विति पञ्चेन्द्रियेषु देहा
गतनाडीछिद्रेषु सत्सु नाडीजालसूत्रेणान्तःकरणे
न प्राणसंहितेन तत्तद्गोलकस्थानेभ्योऽन्तर्नीतेषु स
त्स्वित्यर्थः तदा पुमानात्मा मानसान्जाग्रत्संस्कारवा
सितमनः परिणामरूपान्विषयान्भुङ्क्ते तदा स्वप्नाव
स्था भवेत् तदप्युक्तं कर ······ पसंल्लीनेषु जागरितसं
स्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इति २५ सुषुप्त्यवस्था
माह मनस इति सवासनस्य मनसः कारणरूपेणा
वस्थानमुपसंहारः ··· यदा भवेत्तदास्यात्मनः सुषु

संलीनेष्विन्द्रियेषु जाग्रत्संस्कारजान्पुमान्
मानसान्विषयान्भुङ्क्ते स्वप्नावस्था तदा भवेत् २६
मनसोऽप्युपसंहारः सुषुप्तिरिति कथ्यते तत्रा
मायासमाच्छन्नः सन्मात्रो वर्तते पुमान् २७

प्तिरिति कथ्यत इत्यर्थः तदुक्तं सर्वप्रकारज्ञानोपसं
हारे बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिरिति यस्मादे
वमुपाधिगतविशेषावस्थोपाधिका एव चिदात्मनो
जाग्रदाद्यवस्था उपाधीनां च मायां विना चिदात्मसंब
न्धासम्भवस्य यस्मादयं पुमानात्मा मायासमाच्छन्नः
समाहृतत्वस्वभावः सन्मात्रो लीनसर्वव्यवहारयोप
मात्रो वर्तते यद्वा सन्मात्रो निर्विकल्पकसन्मात्राप
यं पुमान्मायासमाच्छन्नो वर्तत इति योजना २७

द·मा· नलिंगमाह सुप्त इति स्वभावतश्चिदानन्दरूपेऽस्मि
टी न्ह्यविषयत्वादज्ञानाविषयेऽकथमस्यापि सुप्तोत्थायवभा
३९ सइतिभावः सर्वदास्वप्रकाशचिदानन्दएवात्मेत्य
त्रापिलिंगमाह सर्वमिति अयमर्थः सर्वमितिस्वरू
पमनागनन्तकस्वप्रकाशसदानन्दरूपपरामृश्यते अ
स्याम्भिस्वगाढ्युपशमः नचसुषुप्तावागन्तुकं सु
खमस्तितत्साधनाभावात् नचव्यापारोपशमएवोप
पाध्युपशमकृतः सर्वसाधनमन्यानिवृत्तिमात्रेण
न्योमतेरदृष्टत्वात् अभावाद्भावोत्पत्तेरंगीकार
अनचदुःखाभावएवसुखशब्देनोच्यते इतिवाच्यं

सुप्तोत्थितस्यैवमायाविशात्प्रकाशते सुख
मस्वाप्समिमेवं प्रबोधसमयेप्युमान् सच्चिदानन्दरू
नस्यसुखस्यानुभवसा पः सन्स्वयमेवप्रकाशते २०

धनाभावात् अननुभूतपरामर्शायोगात् नचैवंसौषुप्त
दुःखाभावानुमानेनस्मरणमितिवक्तव्यं अस्मर्यमाण
त्वाद्दृष्टभिचाराज्ञानम अभावादेश्चासिद्धेरितिविस्तरतम
यत्रैमास्तातावत् तस्मात्यथावर्णितस्वरूपमेवतदा सर्व
तथानिष्क्रियस्यनिरंशस्यचिदात्मनोनशयनंगमनंवास्व
पः प्रबोधोवास्वतःसंभवति अतउपाधिकृतमेवेत्सर्वं
मिस्वगाढ्युपशमएवास्यस्वापस्तस्याभिमुखलिखितइति
अतःसर्वावस्थास्वसच्चिदानन्दरूपएवायमात्मेत्यर्थः
तदुक्तंवार्तिके नहिस्वस्यविनाभूतेलिंगमस्यनिरीक्ष्य
ते येनसौषुप्तमद्वानन्तमिदानीमनुमीयतइति २०

39

एवंवर्णितेश्वरमूलसंगतिंविशदयति जगत्कारणंका
र्यंचाखिलात्मना तत्कार्यद्वयात्मकमवस्थात्रयंस्वमाययास
माविश्यविश्वतेजसप्राज्ञरूपेण वैश्वानरहिरण्यगा
र्भाव्याकृतरूपेणचाध्यात्ममधिदैवंचभासमानेमहे
श्वरेसतिसूर्यादयोपिसर्वार्थप्रकाशकतयास्वप्रकाशस्व
भावा अपिभासन्तेनस्वमहिम्ना तथाप्रकाशस्वभावत
याप्रसिद्धानांघटादिविषयाणांकुतःस्वभावप्रकाश

इत्थंजगत्समाविश्यभासमानेमहेश्वरे सूर्या
दयोपिभासन्तेकिंपुनर्नामघटादयः २८ त
स्मात्सत्ताचभावानामीश्वराश्रयणाश्रया २९

स्वभावतयाप्रसिद्धानांघटादिविषयाणांकुतःस्वभा
वप्रकाशशंकेत्यर्थः तस्मादीश्वरएवसत्तास्फुरत्तेति
यते तत्स्वरूपकोदेवचान्यत्रोमेतत्सिद्धमित्युपसंहरति
तस्मादितिचकारात्स्फुरत्तागृह्यते ईश्वरमाश्रयन्त इतीश्व
राश्रयणाईश्वरस्थानमाः तेषामाश्रयोपाधयस्ताःसेश्वराश्रयणाश्र
याईश्वराध्यस्ताविषयाश्रयानस्वरूपमधिष्ठायगतेत्यर्थः २९

द॰मा
टी
५

ईश्वरस्यैवतत्पदसमानाज्ञानस्वरूपत्वेप्रमाणमाह श्रुत्यासत्य
ज्ञानानन्तशब्दैर्ब्रह्मणोलक्षणमुक्तं समस्तज्ञानमनन्तं ब्र
ह्मेतिलक्षणंचसजातीयविजातीयव्यावर्तकंसत्त्वरूप
मात्रपर्यवसितमुच्यते यदाहुस्तार्किका अपि असाधारण
धर्मोलक्षणमिति तत्रयतोवाइमानिभूतानिजायन्ते इ
त्यादिवाक्येनब्रह्मोपलक्षणंदर्शयतिजगत्कारणत्वेनोप
लक्षितस्यवादिकल्पितप्रधानपरमाण्वादौप्रसंगेजगत्
कारणत्वेनब्रह्मसजातीयाः प्रधानादयः प्रस्तुपस्थिताः
विजातीयाश्चेतोभौतिकरूपाः कार्यवर्गास्तेभ्य [illegible]

समस्तज्ञानमनन्तत्वंचयस्माद्ब्रह्मोपदिश्यते
जाग्रत्स्वप्नाद्यंविश्वमसत्संजडमसत्यवत् १०

विधेयत्वेनानन्तजडपरिच्छिन्नस्वभावेभ्योव्यावृत्तंब्रह्म
स्वरूपंबोधयतीदंवाक्यमिति स्थितेसमस्तज्ञानेसमस्ता
स्फुरत्तारूपंब्रह्मणःपदसामानाधिकरण्यार्थमीनांसम्यक्स
विदितिनिश्चीयतइत्यभिप्रायः एतच्छ्रुतिबलात्सिद्ध
मित्याह जाग्रदिति अथवाअस्माद्ब्रह्मणिसमस्तत्वाद्य
वधारणादसिद्धमर्थमाह जाग्रदितिविश्वमसत्समस्तं
जडत्वान्मृगतृष्णिकोदकवत् विमतंजडंपरायो
नचेष्टत्वाद्यपंत्रवदित्यर्थः २॥

40

एवं सर्वजगदधिष्ठानतया सर्वानुस्यूतस्येश्वरस्य सर्वसत्तास्फु-
रत्तामुपपाद्य तस्यैव प्रत्यगात्मत्वं पूर्वश्लोकोक्तमुपपादयति
ईश्वरोहमिति सर्वजन्तुषु भासते स ईश्वर एवेति योजना प्रति-
ज्ञातमर्थमुपपादयितुमहंकारं भिनत्ति निर्विकल्पोस्मीति २१
तत्र निर्विकल्पोहमेव भासमईश्वरविषय एवेत्याह ब्रह्मणो
निर्विकल्पत्वं विशदयति निर्धूताविलेति निरस्तसमस्त
विषयतयाहमित्येव भासमानस्यात्मा ब्रह्मविशेषणार्थः तदेव
दृष्टान्तेन स्पष्टयति पूर्णमन्यकारेति २२ नैवमात्मा कदा-

ईश्वरस्याहमित्येवं भासते सर्वजन्तुषु निर्विक-
ल्पश्च शुद्धश्च मलिनश्चेत्यहंविधा २१ निर्विक-
ल्पं परं ब्रह्म निर्धूताविलकल्मषम् पूर्णमन्य-
कारधूमाभ्रविमुक्तगगनोपमम् २२ विवेक-
समये शुद्धदेहादीनामपोहनात् यथाकाशवि-
संकलितमपि न तैः किंचिद्दीसते २३ ॥

पि भासतेऽहमित्यंशकास्वभावतः सर्वेषामेवं भानाभावे-
पि विचारितत्वंपदार्थेनान्यकदाचिद्गतमवेदि सोभिप्र-
त्यतत्त्वायने शुद्धमहंकारस्तदाहइति विवेकसमये देहादी-
नामात्मत्वेनाहमेवभासमपोहनात् परिच्छेदकाभावा-
च्छुद्ध एवात्मतत्त्वं ब्रह्माभासत इत्यर्थः विवेकसमये भास-
मानमाकारं दृष्टान्तेन स्पष्टायन्नस्य समानाद्भुतभाना-
द्विशेषमाह यथाकाशस्थितमिति संकलितमनतैरुपपा-

द॰मा॰ नप्रकाशेहृपलक्षितमन्तरिहमाकाशं यथा किञ्चिदी॰
टी क्षतइतीक्षणकालस्यकिञ्चित्त्वाभिप्रायेमवृमित्यर्थः ३२
४ ततीयमहंकारंसर्वप्राणिसाधारणमाह समस्तोध्यासः
अनवकाशवस्तुरिवछिन्नमिवेस्फुर्त ३६ त्रिविधाहंकारवि
देशप्रयोजनमाह यदेतिप्रबोधे यमनिर्दोवेत्यस्यवयाति
अत्रजीवस्यसर्वज्ञत्वादिभवनंनविधीयते किन्तुसर्वत्र

देहेन्द्रियादिसंसर्गान्मलिनंकलुषीकृतं यथाका
शंतमोरूपस्फुरमनवकाशवत् १४ अहमित्यस्फुर
भावंयदाजीवः प्रबुध्यते सर्वज्ञः सर्वकर्ताचतदादे
वोभविष्यति १५ माययाधिकमंमूढोविषयै
श्चप्रकाशितः निर्विकल्पात्मसंस्थानेस्वस्वरूपात्म
प्रकाशिते १६ अविद्याव्यवधानस्यापायोपरमे
श्वरः दक्षिणामूर्तिरूपोसौस्वयमेवप्रकाशते १७
इतिश्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रार्थप्रतिपादकेप्रबं
धेमानसोल्लासेचतुर्थोल्लाससंग्रहः १८ ४

त्वाद्युपलक्षितस्वस्वरूपेणाभिव्यक्तोभविष्यतीत्यर्थः १५
कथमस्यास्वात्मत्वाभिव्यक्तिस्तात्विकीत्याशङ्कानका
र्यः सत्वस्यजीवस्यैश्वर्यंमायानिबन्धनत्वादिमभिप्रेत्याह
तस्मान्मायानिहृत्येनिर्विकल्पात्मावभासनेयत्नःकार्य
इत्याह निर्विकल्पात्मसंस्थानइति १६ प्रकरणार्थमुपसंहर
ति १७ चतुर्थश्लोकार्थमुपसंहरति १८ चतुर्थोल्लासः
४

पूर्वं लोकायतमतेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाभासनिबन्धना
वस्तान्मैकावाकार्थविशेषशंकापरिहृते तदानीं पञ्चमे
न श्लोकेन प्राकृतकानां मतिविलसितकल्पनानिबन्ध
नाविशेषशंकाप [illegible] तेषां मतानुपमस्यति परमना
स्तिकश्चार्वाकोमममते एकं प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नानुमा
नादीनीति ग्रन्थस्यायमभिप्रायः प्रत्यक्षातिरिक्तेन प्रमाणे
न यदसीति यदुक्तं तद्यावत्प्रत्यक्षेण न संभाव्यते तावत्तेन
विश्वासोऽपि भवति भूयः श्रुतेषु व्यभिचारोपलंभात्प्रत्यक्ष
स्य च व्यभिचारानुपलंभात् अतः प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाण
मिति भूतचतुष्टयं पृथिव्यप्तेजोवायवस्तत्त्वपदार्थाः

प्रमाणमेकं प्रत्यक्षं तत्त्वं भूतचतुष्टयम्
मोक्षश्च मरणं नाम कामार्थौ पुरुषार्थकौ ॥ १

न त्वाकाशादयः पदार्थाः सन्ति तेषामप्रत्यक्षत्वात् इहाधु
निःस्वाकं प्रत्यक्षत्वपवेत्यभिप्रायः प्रमाणप्रमेयवोक्ता पु
रुषार्थेत्वमाह मोक्षश्चेति मरणादन्यो नास्ति मोक्षो ना
म पुरुषार्थ इत्यर्थः चकाराद्धर्मोऽपि न पुरुषार्थ इति समुच्ची
यते पारिशेष्यात्कामार्थौ द्वौ प्रत्यक्षसिद्धौ पुरुषार्थकौ
पुरुषेणाभिलषणीयौ संपाद्यौ च तत्रार्थः कामसा
धनत्वेनैवाभिलाषगोचरः कामस्तु स्वात्मादिति विवेकः
न तु भूतचतुष्टयमेव प्रमेयमिति कृतस्तस्य परिणामयि
तुरीश्वरस्य तत्सिद्धिलक्षणस्यांगीकरणीयत्वात् तथा जन्म
न यवप्राणिनां स्वस्वभावः स्वैर्वैविध्यदर्शनात् तद्धेतुस्तत्पूर्व

कृतत्यमाधर्मोऽस्मनयोरेवमेगीकार्यत्वात्कारणैवैचित्र्य मन्तरेणकार्यवैचित्र्यायोगादित्याशंक्याह । भावानांस्व॰ भावतएवपरिणामोपपत्तेः प्रतिव्यक्तिपरिणामवैचित्र्य॰ मस्योपलंभाभावाच्च नहियत्रभुक्तेषादेर्गमयिताकश्चि दुपलभ्यते कृषीवलस्मानांवीजानांवापरिणामयिता यदिस्याउपलभ्यतेतदभावस्यप्रत्यक्षत्वादितिकृतईश्वरक॰ ल्पनावकाशः तथाह्यावादिवैचित्र्यस्यापितत्तत्स्वजात॰ स्वभावादेवोपपत्तेर्नालौकिकोहेतुःकल्प्यइति उक्तं स्वर्गःकर्तृक्रियाद्रव्यनाशेपियदियज्वनाम् तदादावा।

नहिवल्वीश्वरःकर्तापरलोककथावृथा
देहंविनास्तिचेदात्माकुंभवद्दृश्यतांपुरः २ स्थू
लोदीर्घोकृशोवाबालइतिदेहोहिदृश्यते स्थू॰
लोजातःपरिणतोवृद्धःक्षीणोजरामृतः ३ से
वस्कराःषड्भावविकारादेहसंस्थिताः ३ ॥

स्थिरत्वानांफलंस्यात्कुरिभूरुहाणामिति देहातिरिक्ता त्मकल्पनापिप्रत्यक्षविरुद्धेत्याह देहंविनेति अमूर्त स्याद्दृश्यस्यसद्भावसाधकाभावादित्यभिप्रायः देहस्या त्मत्वंत्वस्तिप्रत्यक्षात्कुंभवदित्याह २ षड्भावविकारादे हसंश्रयापवर्गात्मसंश्रयास्तस्माद्धिकार्यायात्मान देहादन्योस्तीत्यभिप्रायः किंचास्तिकानांशास्त्री योपिव्यवहारोदेहाश्रयोनतत्त्वातिरिक्तात्मकल्पने तेषांमप्रामाणिकमेवेत्याह ३ ॥

42

चार्वाककल्पनोपन्यासमुपसंहरति ४ ५ चार्वाकेति शिष्या
मादयतीत्यर्थः अल्पचेतनोतिस्थूलमतिरित्यर्थः अस्या
दीर्घतमस्तमतिकल्पनामाह यदि भूतसंघातमात्रो देहए
व आत्मा तदि कुर्वीत तर्हि मृतदेहस्यापि तद्रूपत्वाविशेषात्
श्वासादिव्यापारप्रसंगो देहातिरिक्तः प्राण आत्मेति के
चिन्मन्वते इत्यर्थः ९ एतन्मते कदेशिमतमाह अहम

वर्णाश्रमविभागश्च देहेष्वेव प्रतिष्ठितः ४ जा
तिकर्मादिसंस्कारं देहस्यैव वितन्वते श्रातं जी
वेति देहस्य प्रयुञ्जन्नाशिषं शुभाम् ५ इति
प्रपञ्चं चार्वाको वाचयत्यल्पचेतनः केचिद्बु
द्धिमिजीवाभिद्धेयितेमिपिपासितः ६ प्राणि
प्रत्ययबलात्प्राण आत्मेति मन्वते ९ केचि
च्छृणोमि पश्यामि जिघ्रामि स्पृशाम्यहम् इ
न्द्रियाणामात्मत्वं प्रतियन्ति ततोधिकम् ७

अनुभवस्येन्द्रियव्यापाराधीनत्वात्तदतिरिक्तस्य देहवाल
कस्य प्राणस्य सद्भावे प्रमाणाभावादिन्द्रियोपरमे स्वा
पे देहचलनादर्शनात्तत्र हृदयमानस्य श्वासादेर्भान्ति
मात्रत्वादिन्द्रियाणां च युगपद्द्रोगादर्शनात्प्रतिनिय
तभोगविशेषवत्वाच्चयस्तान्येवेन्द्रियाणि पकश
रीरेनेकात्मान इतीन्द्रियात्मवादिनो मतमित्यर्थः

दृ.भा.
टी
४३

श्रोत्रेन्द्रियात्मवादोपमामानान्तरं प्राणात्मवादोपमामोह्
छ्मः तत्रचेन्द्रियोपरमेपि प्राणव्यापारानुपरमादिति ।
युक्तिरनुसन्धेया पाठक्रमस्तु मूलश्लोकानुरोधादि ।
ति ७ इदानीं बौद्धमतमाह जानामीति बुद्धिः क्षणिक
विज्ञानमात्मेत्यपरे विज्ञानवादिप्रभृतयो बौद्धा जगु
रित्यर्थः इन्द्रियाभावेपि स्वप्ने बुद्धेरविकलायाः सत्वा
द्वासंगादृशायामिन्द्रियं स्वदेहेप्यर्थव्यवहारानुदयात्तदा
तिरिक्ता बुद्धिरात्मेत्यर्थः उपलक्षणमेतच्छून्यवादिमत

43

जानामि प्रत्ययबलाद्बुद्धिरित्यपरे जगुः ।
मायाव्यामूढचित्तानां तेषां दूषणमुच्यते ८

स्यापि सद्धिक्षणिकत्वे विज्ञानस्याप्यभावात्तद्वस्थान्तरे
हमित्यकस्मादहंकारोदयस्यासंघतिमात्रत्वाच्छून्यमा
त्मेति वदन्ति अमूनि नास्तिकमतान्यपि बाह्यैतान्य
मतविरोधीमत्वोपमत्वानि दुष्टत्वानि उक्तमतक
ल्पनानां मायाभ्रान्तिमूलत्वात्तेषां खण्डनं कार्यं प्रामा
णिकैरिति दूषणार्थोत्तरश्लोकस्यावतारयति मा
याव्यामूढचित्तानामिति ८ ॥

वलांबुद्धिक्षणिकबुद्धिंयेवादिनोऽहमात्मेतिदेहप्राणमि
त्याहुर्विदुर्जानन्तितेभ्रष्टाःसमस्तेभ्रान्तायतोविवेकशू:
न्यास्तस्मादाह स्त्रीबालेति जडग्रहग्रस्ताः कृतपत्तद्दितिवे
सर्वासामासांकल्पनानांमिथ्याविरुद्धत्वेनविप्रतिपन्ना
स्पृष्टत्वालाप्यत्रैकस्मिन्धर्मिणिविरुद्धकोट्यालिंगन:
स्वभावात्सर्वविकल्पा[illegible]दतयाविकल्पोऽप्यतःप्राकसिद्ध
सर्वविकल्पानामासामप्यायस्यादिभूतसमस्तानानन्तस्व
भावस्यात्मस्थानत्वेनवरूपमाश्रयणीयम् यत्स्वरूपानव

[illegible]त्वाणामपीन्द्रियाणामपिचलांबुद्धिंचशून्यंविदुः स्त्री
[illegible]नाद्यजडोपमास्वहमितिभ्रान्ताभ्रष्टावादिनः मा
याशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे
तस्मैश्रीगुरुमूर्तयेनमःदेश्रीदक्षिणामूर्तये ५

इदमस्पतासर्वस्वम् देहादीनांजडार्थानांपाषाणवदा
त्मना कथंभवेदहंभावःसमावेशंविनेश्वितः ६

गमादिकल्पोद्धयोयद्वगामेसतितदथ्यइमभिप्रेत्याह
मायाशक्तीति अद्वयार्थःसागमः ५ पञ्चमश्लोकंव्याख्यां
प्रतिजानीते अथेदंवादिनःप्रष्टव्याः देहादयश्चेतनाअचे
तनावेति तत्राद्यःनप्रामाणिकइत्याह जडाश्चतेऽर्थाश्चेति
जडार्थाः तेषामितिविग्रहः अर्थाविषयाइत्यर्थः
विमताश्चानात्मानोजडत्वात्पाषाणवत् जडत्वंचइत्यपत्ना
तत्वदेवेत्यर्थः तस्मात्तालभञ्जिकावत्स्पानामेषांकथं
स्वतन्त्रचिदात्मकेश्वरसमावेशंविनाऽहंभावश्चेतनत्वाभवेदि
तियोजना ६

द॰भा॰ एवं साधारणं दूषणमुक्त्वा प्रत्येकं दूषणमाह दूषणं स्वप
टी राधीनप्रकाशत्वेन वाऽस्मदभिमतात्मनि व्यभिचार स्व
५४ स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारात् अनात्मत्वं स्फुरणभिन्नत्वे
नहि देहः स्फुरणात्मा सम्मतायां स्फुरणव्यभिचारात् मे
भवद्रूपादिमत्त्वाद्यः प्रसिद्धाप्रवहेतवः नचात्र साध्या
प्रसिद्धिर्देहातिरिक्तस्यात्मनोऽप्रसिद्धत्वात्प्रतियोगिका
त्वस्य वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् अहमवभासगोचरात्मा

44

देहस्तावद्यं नात्मा दृश्यत्वाज्जाड्यवत्त्वतः रूपा
पादिमत्त्वान्नाशित्वाद्भौतिकत्वाद्घटं भवत् ।
मूर्छासुषुप्तिमरणेष्वपि देहः प्रदृश्यते देहा
दिव्यतिरिक्तत्वात्तदा नात्मा प्रतीयते ।

त्रेष्टेघटादिनामात्मत्वप्रसिद्धेस्तदमत्वस्य च यदोसि
द्धत्वादिति २ ३ उक्तानुमानेष्वप्रयोजकत्वाशंकानिरासाय
विपक्षे बाधकं तर्कमाह यदि देह एवात्मा स्यात्तदा तस्मि
न्नवभासमाने आत्मानवभासो न स्यात् भवति च मूर्छा
द्यवस्थास्वात्मानवगमः संप्रतिपन्नो न तत्ता सर्वस्या
मस्मिन्ननवभासमानोऽवस्थान्तरे चावभासमान आ
त्मा देहादन्य एवेति सिद्धम् इत्यर्थः । ॥

देहातिरिक्तात्मसद्भावेऽनुमानान्तरमाह गाढान्धकारस्था
म गृहान्तःस्थदेहव्यापारो देहातिरिक्तप्रकाशसंसर्गनिमि
त्तो देहव्यापारत्वात् दिवा वहिर्दिवाकरप्रकाशमाश्रित्य निमि
त्तकदेहव्यापारवदित्यर्थः ॥ अपि च देहो नात्मा ममप्रत्यय
विषयत्वात् वस्त्रादिवत् न चायमसिद्धो हेतुः स्पष्टमनुभवस
र्वजनीनत्वादित्यर्थः अयमात्मा भवेन्नदाहमनुभवः इति
वदन्देहस्यापि स्फुटे चैवममस्ति नो न देह आत्मेत्यर्थः नच
मनुष्योऽहमनुभवप्रदेहात्मानुभवस्तथाहमनुभवव्यभि
चारात् तथाहि जाग्रद्दशायां मनुष्योऽहमित्यभिमन्यमानः
मेकदाचित्स्वप्ने व्याघ्रोऽहमिति चाभिमन्यते तथाहमनु
यथा देहप्रवृत्तीनामादिकारणमंशुमान् पुमांस्त
थैव देहादिप्रवृत्तौ कारणं परं ॥ ममदेहोऽहमित्येव
स्त्री बालोऽप्यभिमन्यते देहोऽहमिति तावेति कद
भवव्याघ्रत्वावपि मनुष्यत्वायत्नुभ वित्यपि कस्मान्न ॥
वस्त्रमास्त्वे मनुष्यत्वादियमकेवलदेहादमपवाहमवभा
सविषय आत्मेति सिद्धम् देहातिरिक्तात्मास्तित्वमिति
ननु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनं चार्वाकं प्रत्यनुमानेन देहाति
रिक्तात्मत्वसाधनमसंगतमिति चेदत्र ब्रूमः अनुमानाप्र
माण्ये प्रतिवाद्यभिप्रायस्य परप्रत्यक्षाऽविषयत्वात्तद्
ज्ञिमार्गादिसमाश्रयणमन्तरेणानतं प्रमात्वोपपत्त्याता
दिप्रत्यक्षाभावप्रसंगः यत्किंचित्कल्पयित्वा वदतो न वचन
वचनव्याहातादिं प्रतिवादिं वा न भवेदिति विद्वद्भिरस्योप
हास्यत्वापत्तिः

द॰सा॰ पूर्ववदस्य समजातीयत्वादिनालिंगेन दर्शनाभावेऽथापि ह्यनिष्ट
टी॰ साधनत्वानुमानात्प्रवृत्तिप्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारानुपपत्तिर्जीव
४५ नमप्यस्पष्टं लभमित्यनुमानादेरेतेनावश्यमङ्गीकार्यत्वानु
क्रमेवानुमानेऽदृष्टातिरिक्तात्मसाधनमपीति सर्वमवदातं तत
श्चापरलोकादिनास्तिकवादोऽस्य प्रलापमात्रमित्यपहृ-
णीयमिति ॥ इन्द्रियाण्यपि नात्मान इत्यादीन्द्रियात्मवादि
निराकरणग्रन्थः स्पष्टार्थः करणत्वेन हेतुनेन्द्रियाणामना
त्मत्वं साधितं तत्र हेत्वसिद्धिशंकामपि हरन्नेवमिन्द्रिया
णां करणत्वं साधयति यथा वीणा वादनेशब्दे इत्य
इन्द्रियाण्यपि नात्मानः करणत्वात्प्रदीपवत्ते नौ
दिकायवच्छ्रोत्रं शब्दग्रहणसाधनं वक्त्रैस्तज्जलमिति
यवच्छ्रूपग्रहणसाधनं गन्धग्राहकं घ्राणं पुष्पसमु
द्रिकादिवत् रसस्य ग्राहिका जिह्वा दर्पितो इत्यादि
वत् इन्द्रियाणि न मे सन्ति मूकोऽहं बधिरोऽस्म्यतः इम
कुरीन्द्रियहीनाजनास्तीति निरात्मकाः प्राणो
ऽप्यात्मा न भवति तत्ताभावात्स्वप्नसिद्धे १०
इति ग्रहणसाधनेन तथा श्रोत्रमपि तत्साधने करणमित्यर्थः
एवमुत्तरत्रापि योजना तेनान्वितयवदितिमूर्योऽसावाग्निव
दित्यर्थः दोऽहमत्र इन्द्रियाणां समतात्स्पदर्शनानेनास्यवन्ध्यमह
मास्यदेहस्यलेभप्राणामास्यादितिनुभावं साधयति इन्द्रि
याणि न मे सन्तीति उक्तानुमाने विपक्षबाधकतर्कोऽय
मुक्तो वेदितव्यः इदानीं प्राणात्मवादे दोषमाह प्रा
णोऽप्यात्मेति प्राणोऽप्यात्मा न भवति स्वप्नसाध्यत्वेन व्य
भिचारादेहवदित्यर्थः स्वप्नेति ध्वनिमूर्च्छामरणादिष्वित्यर्थः
११

45

स्पृष्टोऽचेतनमात्मानं प्राणस्समाधयति शोषकर्मोपभोगा
र्थं शरीरमभिरक्षितम् प्राणश्चरति केवलमिति सम्बन्धः
ननु प्राणस्य वस्त्वस्य स्वापोहाय पक्षपातो नाम्नः पुरुषोपस
शोषकर्मभोगाय प्राणः शरीरमभिरक्षितं चरतीति क
थ्यते इति चेत्तत्राह प्राणस्य तत्रेति ननु स्पृष्टौ करणे
परमे सति यदि प्राणस्याचेतनस्यात्मत्वं स्यात्तदा प्राण

नागत्वमोपभोगो यस्य स्मविच्छित्तिहेतवे स्
पृष्टिं पुरुषं प्राप्य शरीरमुपरक्षितम् ८ शो
षकर्मोपभोगार्थं प्राणश्चरति केवलम् प्रा
णस्य तत्र चैतन्यं करणे परमे यदि ९ प्राणे
व्याप्रियमाणेऽपि करणे परमः कथम् ११ स
माजिस्वमरोगेषु केविरमन्ति न सैनिकाः त-
स्मान्न करणस्वामी प्राणो भवितुमर्हति २

न्त्यस्यामवस्थायां निर्व्यापारः स्यादिति शेषः व्यापारव
त्वे हि स्थितत्वव्याघातादित्यर्थः किं च प्राणश्चेदात्मा स्या
त्तदा तस्मिन् स्वव्यापारनिरते तदा प्राणव्यापारेण क
रणानामुपरमो न स्यादुपरमन्ते च करणानि तस्मा
न्न करणाधिपतिः प्राणः किं त्वन्यदेवेत्येतमर्थं सदृ
ष्टान्तमाह प्राणे व्याप्रियमाणे इति २

दृ.सा. परिशेषकारणमस्यात्मत्वं सत्यस्तीत्याह योमनोन्त
टी र्योयमयतीति श्रुतेर्मनः प्रेरकोन्तर्यामी स आत्मा पुरुषो
५८ मनोद्वाराणीन्द्रियाणि सर्वाण्येतेषु हृदयस्थपरतत्व

46

मनसः प्रेरके बुद्धौ विरते विरमन्त्यतः
करणानि समस्तानि तेषां स्वामी ततः पु
मान् २१ बुद्धिस्तत्त्वात्मिका वेद्या गमाग
मसमन्विता आत्मनः प्रतिबिम्बेन भासि
ताभासयेज्जगत् २२ आत्मन्युपसयते
बुद्धिरात्ममेव प्रलीयते आरूढं चास्मतो
बुद्धिः स्वयमेव न सिद्ध्यति २३ ज्ञानाश्र
त्वं वा पूर्वस्मादुत्तरोत्तरसंभवः युगपद्ध
बुद्धित्वप्रसङ्गेतत्क्षणेक्षणे २४

मनस्कानीन्द्रियाण्युपरमन्त इति युज्यते तस्मात्समनसां
सर्वकारणानां स्वामी पुमान् प्राणादसमपवेसर्थः २१ २२

इदानीं लौकिकविज्ञानात्मकं मतमपाकरोति गमागमा
उत्पत्तिविनाशौ यतात्म[illegible]णानात्मत्वात्किं साधयतामित्य
त्राह आत्मन इति [illegible]स्वाधीनप्रकाशत्वादेव नात्मे
स्यार्थः अस्वाधीनप्रकाशत्वमस्याः साधयति आत्मनो
ति स्वोत्पत्तिविनाशयोः स्वग्राह्यत्वाभावाद्ग्राह्यत्वेवतद
सिद्धेरुत्पत्तिविनाशवत्तस्याप्यग्राह्यत्वनियमात्सिद्धं क्ष
णिकविज्ञानस्याप्यग्राह्यत्वेनात्मत्वमित्यर्थः मास्तु वि
तात्मस्वरूपमात्मनोऽनन्तानप्यवात्मा भविष्यतीत्या प्रा
कारद्वयं बहु निरूपयन्नाह ज्ञानाच्चेदिति प्रथमस्यार्थः
णा ज्ञानाज्ज्ञानान्तरमुत्पद्यत इति वदन्वादी प्रष्टव्यः एवं

उच्छिन्नत्वं न जनयेन्नाशोत्तरमसत्त्वतः २५

त्वितभूतं जायते अनन्वितं वेति तत्राद्ये दोषमाह उ
गमादिति पूर्वपूर्वमुच्छिन्नत्वान्नाशोत्तरमुत्तरं हि जनकत्व
नत्वदुर्घटमिति तत्राप्यनन्तरमुच्छिन्नोत्पत्तिप्रसङ्गात् विज्ञा
नस्य क्षणिकत्ववादहानप्रसङ्गेनेति द्वितीयं प्रत्याह उ
च्छिन्नत्वमिति पूर्वं हि हेतोर्निरन्वयविनाशेनास्यासत्त्वेन स
साधकत्वानुपपत्तेस्ततो उच्छिन्नता अभावादित्यर्थः अस
तो जनकत्वेतिप्रसङ्गादितिभावः २५ एवं देहादिबुद्धी
न्तानां प्रमेयमात्मत्वे निराकृतेऽपि यदि कश्चिद्ब्रूयाद्देशास
बन्धतयात्माभ्युपगम्यते न प्रमेयमिति स प्रष्टव्यः ॥

दे॰मा॰ संघात एव चैतन्यं तेन तदवयवा अपि प्रत्येकमिति तत्राने
टी नदूषयन्दूषयति संघातो नाम सम्पूर्णावयवो समेवेदात्मा
४० तद्घातस्यैकदेशो नयने श्रोत्रे मनसि वा विनाने संघा
तस्य नष्टत्वाच्चेतनं न स्यात्तु वायमिष्टः प्रसङ्गोऽयं वधि
रमूकजडादेरपि जीवनदर्शनात् इतो न समुदाय चेतन ए
तेभ्यः पृथगमविषयः सर्थः २८ अवयवचैतन्यमपनेतुमा
याति वक्तृत्वे वस्तुवशादेकस्मिन्संघाते [illegible] स्वस्व
दाविच्छिन्नदिग्गताभिप्रायो विरुद्धदिग्गमनेच्छाने
वास्यादित्यर्थः अस्त्विति चेत्तत्राह तन्न पूजितमिति

एवं संघातनाशात्मा वेदकैकांशपृथक्कृते न चै
तेन प्रसज्येत संघाताभाववत्सदा २९ भि
न्नदिग्गताभिप्रायो वक्तृत्वे तन्न पूजितं स
द्योभिन्नो भवेद्देहो निष्क्रियो वा भविष्यति ३०

कस्मान्न पूजितमिति चेत्तत्राह सद्योभिन्नमिति एके
नात्मना पूर्वस्यां दिशि आकृष्यमाणमेतत्संघातरूपं तद्दे
वा अन्येन प्रतीच्यां यथाकृष्यते तथा अन्येनोदीच्यामन्येन
दक्षिणस्यामिति तदा भिन्नो भवेद्धि तीयेन सर्थः यदि न वि
दीर्यते तथापि निष्क्रियः एकदा विरुद्धविष्यति एकेनाकृष्य
माणत्वादन्यैः स्थाप्यमानत्वादित्यर्थः तस्माद्विकारमात्मे
संघातं तदवयवा न आत्मत्वेन संगच्छन्त इति तद्विलक्ष
ण एवात्मा भूयगान्तव्य इति सिद्धम् ३०

तत्र सप्रियावाने रस्तावानेवतदन्तर्गत आत्मेति जैनेन
मतानुसारिणः शरीरपरिमाण एवेति वेदान्त्येकदेशिनो
विभुरेवात्मेत्यत्र सांख्योदयो मन्यन्ते तो देहादिविलक्ष
णोप्यात्मा किंपरिमाण इति विचिकित्सायामाह या
न एवेति कर्तेरित्निष्णात्म्यपक एवेत्यर्थः इति ब्रूयते श
रीरे विशीर्यत इति यावत् कथमिति चेत्सहान्तरयोर्दे
हादेर्भेदप्रमाणपरिमाणत्ववादे दोषमाह अणुप

देहस्यान्तर्गतो ह्यात्मा व्याप्य एवेति ब्रूयते अ
णुप्रमाणश्चेद्देहव्यापकत्वान्नाविलं वपुः २८
देहप्रमाणश्चेत्तस्य बालस्य स्थविरादिता दे
हवत्परिणामी चेत्तद्देहवद्विनश्यति २९

माणश्चेदिति अस्मिन्मते सर्वाङ्गगतशीतोष्णादिव्या
पाराभावप्रसङ्गः इत्यादिदोषोद्भावितेहेत्यर्थः देहप
रिमाणत्वपक्षे दोषमाह २८ अस्मिन्मते बालस्य स्थ
विरादिता स्थविरत्वादिभावेन स्वाङ्गशरीरपरिमाणतो
भिन्नतानन्तरतात्मानोपि भिन्नता इति नैकस्य बाल्यादिव
स्थासिद्धा तस्याप्यनङ्गीकारे प्रत्यभिज्ञाविरोधः प्रसज्येतेति
भावः २९

द्र.मा. अत्रैव हेत्वन्तरमाह अयमर्थः सन्त्येकस्यात्मनोऽने
टी कानि कर्माणि विरुद्धानेकदेहप्रवेशभोग्यानि तत्र म-
४८ नुष्यशरीरपरिमाणस्यात्मनः कदाचित्केनचित्कर्मणा
हस्तिजन्म प्राप्नुवतः तच्छरीरं न पूर्येत कदाचित्कृमि-
शरीरं वा प्राप्नुवतो न तत्र जीवः सम्मीयते अतो नाय-
मपि पक्षः साधुरिति व्यापकात्मपक्षे नाऽयं दोष इत्यमा

48

कर्मणां परिणामेन कृमिहस्त्यादिमूर्तिषु
व्याप्तत्वात्स्वविश्रान्तमात्मा घटादिष्वन्तरिक्षवत् अ-
परिमाणप्रमाणोऽपि मनस्विप्रतिभासते स्व-
ने चाचरं विश्वमात्मव्याप्त्येव केवलम् २१

व्याप्तत्वादिति अन्तरिक्षवदाकाशवदित्यर्थः अ-
अल्पपरिमाणोऽपि प्रतीयमान आत्मा व्यापक एवेत्य-
त्र लिङ्गमाह परमत्वेनेत्यर्थः लिङ्गान्तरमाह
स्वमइति एतल्लिङ्गद्वयमर्थापत्त्यात्मनो व्यापक-
त्वगमकमिति द्रष्टव्यम् २८ ॥

तस्माद्देहाद्यात्मवादानां पुञ्ज्यसहत्वात्प्रमाणत्वमनत्वाच्च दे
हादिष्वहमभिमानो भ्रम एवेति सिद्धमित्युपसंहरति सं
सारहेतुकः संसारहेत्वविद्याहेतुकस्यर्थः इष्टेषु देहा
दिष्वात्मनोऽस्य स्वप्रवेशश्रुतेरपि संघातादन्य एवात्मेष्ट
व्य इत्यभिप्रेत्याह अन्तः प्रविष्ट इति तथा च श्रुतिः अन्तः
प्रविष्टः शास्ता जनानानापकः मन्त्ररूपाविचचारेति मो

देहादिष्वहमित्येवं भ्रमः संसारहेतुकः अन्तः
प्रविष्टः शास्तेति मोहाद्यापादिश श्रुतिः २२
एवमेषा महामायावादिनामपि मोहनी यस्मा
त्सातत्कृतेऽस्य यो लीयते सा सदाशिवे २३ दे
हेन्द्रियाद्यहङ्कारीनायमानहरस्वरूपिणे ज्ञाना
नन्दस्वरूपाय दक्षिणामूर्तये नमः २४

ज्ञायेति संघातविवेकायेत्यर्थः २२ प्रकरणार्थमुप
संहरति एषा महेश्वरशक्तिः ईशशक्तिकृतस्या मोह
निबन्धना एववादिनां कल्पना इत्यत्र नियामकमाह
यस्मादिति सदाशिवे सा तात्कृते यस्मात्स्वयो लीयते ता
स्मात्कायामयी सर्वकल्पनेत्यर्थः २३ तस्मै श्रीगुरुमू
र्तये इत्यत्र तच्छब्दार्थं प्रकटयन्नर्थमाह पञ्चमश्लोक
व्याख्यामुपसंहरति आत्मनि परमेश्वरे स्वमरवहस्य

द॰ मा॰ टी॰ ४९

जातं मायाशक्तिविलासकल्पितमेव जाग्रत्प्रपञ्चः ।
आत्मा चाधिष्ठानभूतो निःप्रपञ्चो निर्विकारश्चेति दृष्टा-
न्तवादनिराकरणेन प्रतिपादितम् तत्र बौद्धाः स्वाप्न-
स्यासद्रूपो न युक्तिपथमवतरन्तः कथं विज्ञानशून्य-
पञ्चस्कन्धवादी ईश्वरमायाशक्तिविलासकल्पितत्व-
व्यामोहरूपा इति प्रत्यवतिष्ठन्ते यथा विम्बं दृश्यं ।

इति श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रार्थप्रतिपादके प्र-
बन्धे मानसोल्लासे पञ्चमोल्लाससंग्रहः ३९
इति पञ्चमोल्लासः समाप्तः ५ स्वप्ने विश्वं य-
थान्तःस्थं जाग्रत्यपि तथेति चेत् सुषुप्तौ क-
स्य किं भाति कः साक्षी तत्र चेतनः १ ॥

सर्वं स्वप्नेऽन्तःस्थमीश्वरात्माधिष्ठितं तथा जाग्रति नि-
मसिद्धेश्वराश्रयमिति यदभिमतं ते भवतस्तदभिम-
मतं नाम तथापीदं वक्तव्यं सुषुप्तौ कस्य द्रष्टुः किं त-
त्वं भाति तत्र सुषुप्तौ कः साक्षी चेतनो न कस्यापि
किमपि भासते नास्ति वदभिमत आत्मेति शून्य-
वादी मन्यत इत्यर्थः १ ॥

49

विज्ञानवादिमतमाह सर्वं चेति सर्वं जगदात्मसहितं क्ष-
णमात्रं समस्थायि सर्वं शून्यं प्रागनन्तरक्षणयोरसत्वात्सर्वं।
स्वलक्षणं ग्राह्यग्राहकभेदवर्जितमित्यर्थः। इदानीं।
मह्यब्वग्निसमीरणाश्चत्वारि भूतानि परमाणूनां च पञ्चस्क-
न्धसमुदायमनतुपमस्यति संघात इति २ अणवो हेतवः
[illegible]

[illegible]

सर्वं च क्षणिकं शून्यं सर्वमेव स्वलक्षणम् । सं-
घातः परमाणूनां मह्यब्वग्निसमीरणाः २ स-
मुदायादिशरीराणि स्कन्धपञ्चकसंहतिः स्क-
न्धाश्च रूपविज्ञानसंज्ञासंस्कारवेदनाः ३
रूप्यन्त इति रूपाणि विषयाश्चेन्द्रियाण्यपि वि-
षयेन्द्रिययोर्ज्ञानं विज्ञानस्कन्ध उच्यते ४

वाह्यसंघातमुक्त्वा स्कन्धहेतुकमध्यात्मसंघातमाह
के स्कन्धा इत्यपेक्षायामाह स्कन्धाश्चेति ३ उद्देशक्रमेण
तेषां स्वरूपमुपदिशति सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्क-
न्ध इत्यर्थः विज्ञानस्कन्धस्वरूपमाह विषयेन्द्रिययो
रिति ज्ञानमात्रं विज्ञानस्कन्ध इत्यर्थः ४ ॥

द॰मा॰ टी ५

संज्ञास्कन्धस्वरूपमाह संज्ञेति संज्ञाशब्दः गुणो रूपादि
क्रियातत्तत्कार्यजननसामर्थ्यम् जातिर्गवत्वादिको
धर्मविशेषः विशिष्टप्रत्ययो नानावयवसंस्थाननि
बन्धनप्रत्यय इत्येवं पञ्चधा कल्पना संज्ञा स्कन्धस
सौगतैः सौत्रान्तिकादिभिः प्रोक्तेत्यर्थः ५ पञ्चधाक

संज्ञा गुणक्रियाजातिविशिष्टप्रत्ययात्मि
का पञ्चधा कल्पना प्रोक्ता संज्ञास्कन्धस्य
सौगतैः ५ गवां गौरिति संज्ञोक्ता जातिर्गो
त्वमनुगतम् गुणाः शुक्लादयस्तस्य गच्छ
त्याद्यास्तथा क्रिया ६ शृङ्गी वत्सश्च ला
ङ्गूली विशिष्टप्रत्ययस्त्वसौ एवं पञ्चविधा
ल्पैभिः संज्ञास्कन्ध इतीर्यते ७ रागाद्याः पु
ण्यपापे च संस्कारस्कन्ध उच्यते सुखं दुःखं
च मोहश्च स्कन्धः स्याद्वेदनाह्वयः ८ ॥

50

ल्पनामुदाहरणेन स्पष्टयति गवामिति ६ संस्कारस्क
न्धमाह रागाद्या इति वेदनास्कन्धमाह सुखमिति मोहो
विषयाद्याकारोपप्लवो विज्ञानसन्तान इत्यर्थः मोहश्चे
तिपाठे मोहो नाम निरूपप्लवविज्ञानसन्तानोदयः ८

ग्राह्यां पञ्चस्कन्धातिरिक्तः कोऽपि स्थायी भविष्यतीत्या
शंक्य तत्सत्त्वे प्रमाणाभावान्नैवमित्याह । नह्यपि सं
हन्त्रभावे संघातासिद्धिः संहन्ता ईश्वरो सोऽभ्युपेयः स
एवात्मा भविष्यतीत्याशंक्याह । न कश्चिदिति सुगत
नवातिशयो यस्य तत्सुगतातिशयम् नामकृताति
शयो योगी तदर्थैः सुगतातिशयत्वमुभयविधेयमिदं
घाते साधयति स्कन्धेभ्यो व्यात्मिकः संघातोऽभिजा
यते परमाणुभ्यो वा तदुक्तमस्तदर्थः ईश्वरः किमस्म
त्किमप्यनपेक्ष्य नामकृतातिशययोगी सदर्थैः स्वसंह

यत्स्कन्धपञ्चकं त्वेभ्यो नामस्यात्मास्ति कश्चन
न कश्चिदीश्वरः कर्ता सुगतातिशयं जगत् ९

न्तास्मादपेक्ष्य वा आद्ये हेतुविरोधो न हि तत्त्वादाकौ
दिनिरपेक्षत्वं च गृहं संजातकर्तादृष्टः नयुक्ततेव सं
हन्तृतायाः संहतसमानसापेक्षत्वात्तदभावे ह्युपपत्तेः
द्वितीये स्वयं संहननसमर्थास्तदर्थान् संहन्यादीश्व
रोऽसमर्थान्वा नाद्यः समर्थानामन्यानपेक्षत्वात्तद्य
थेश्वरस्यापि सुमेकारकान्तरापेक्षयाप्रवृत्तिप्रस
ङ्गादेवं सत्यनवस्थाप्रसङ्गः न द्वितीयो न जलेना
पि दग्धस्यादनसंहननाप्यवेतनो मः कल्पनालम
नरतिभावः ९ ॥

द॰मा॰ किंवाग्रहणं नास्कन्धान्तं वा त्वालिकानां ऊर्ध्वमुपवादकु

टी वेतः सत्तानुपपत्तेः पूर्वं पूर्वं त्साग्राहेतुकाः उतरोत्तरत्वा

५१ णोभ्युपेयइत्याह पूर्वपूर्वत्तणादेवेति विषयवद्विष

यिणोपिज्ञानस्य त्वालिकत्वान्नदपि न हेतुमत्तामापे

त्तमित्याह पूर्वस्मादेवेति ११ नतु समवाययदैः सो

यमानत्तीसंबंविषयविषयिणोः प्रत्यभिज्ञायाः

स्याधितावगमात्कथंतद्विरुद्धंत्वालिकत्वमित्यत्रा

51

समवायमितिज्ञाने संबंधं त्वालेति

वभ्रमः अस्तिभातीतिधीर्भ्रान्ते

रात्मानात्मसकल्पते ॥ ज्ञानोपा

दानराहित्यादाकाशः किंप्रकाश

ते इसिंववोहसिद्धान्तीभाष्यमा

णोनिषिध्यते १२

इत्यालावन्निरन्तरोपपत्तेर्भेदाग्रहनिबन्धनोविभ्रमः

प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः उपसंहरति अस्तीति आत्मानात्मा

त्वविषयविषयिष्विमर्थः सविकल्पकेज्ञानेभ्रम

इत्यर्थः ॥ ऊतइत्यतआह यथा प्रतिपतिसंवादा

भावादितियावत् तथाचाहेयाउपादेयस्याका

शवदवस्तुत्वान्नात्मोस्तित्वमानेइत्यर्थः १२

उपसंहृत्य पूर्वं पदत्वमनुभवन्निरुपणायोग्यमवता
रयति इमं [illegible] यः पुमानात्मा करणोपसंहरते रि
न्द्रियाणां विशेषविज्ञानाकारहेतूनामुपसंहारात्का
रणात्मनि लयात्सुषुप्तोऽभूद्विशेषविज्ञानरहितोऽभूत्
केवलात्मना सुषुप्तोऽभूदित्युपन्यासमाह सन्मात्र इति
स्वप्रकाशसत्तामात्र इत्यर्थः यद्वा करणोपसंहरणतः

अस्यायमभिप्रायः अस्मं चेज्जगतो हेतुर्जगदेव उ
न सिद्ध्यति घटः स्फुरः पटः स्फुर इति कैः प्रतिपाद्येत

राहुग्रस्तदिवाकरेन्दुसदृशो मायासमाच्छाद
नात्सन्मात्रः करणोपसंहरणतो यो भूत्सुषुप्तः पु
मान् प्रागस्वाप्समिति प्रबोधसमये यः प्रत्यभिज्ञा
यते तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ६

सुषुप्तः सन्मात्रः पुमानभूदिति संबन्धः अर्थः पूर्वव
त् एवं सन्मात्रोऽपि तेन ज्योतिषा भासमानोऽपि तदानीं
पूर्णप्रकाशात्मना न भासत इति तस्यानवभासमान
तां दृष्टान्तेन स्पष्टयति राहुग्रस्तदिवाकरेन्दुसदृश इ
ति तत्र हेतुर्मायासमाच्छादनादिति मायया नादित
मोरूपया समाच्छादनादावृतब्रह्मात्मस्वरूपत्वादुप
रक्तचन्द्रार्कवद्यथावदनवभासमानोऽपि सन्मात्रप
वन स्फुरः तर्हि कोऽवेत्यभिप्रायः कथमवगम्यते
सुषुप्तोऽसन्नेव पुमानिति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणादित्याह

प्रागहमासमिति प्रबोधसमये स्वात्मागेतावन्तं का
लं स्वप्नमहमस्वाप्समिति प्रत्यभिज्ञायते यः एता
वन्तं कालं केवलसन्मात्रो भूत्वानेकम... व
मस्तास्मि यः सोऽहमिदानीं प्रबुद्धे विप्रसृतक...
मस्तथा जागर्मीत्यात्मा प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्न शू
न्यः क्षणिको वा पुरुष इत्यभिप्रायः त...श्लोकार्थः
९ श्लोकतात्पर्यार्थमाह यदुच्यते बौद्धैर्जगदे...वे
नोपलक्षितं ईश्वरात्मा नास्ति शून्यमेव जगतः प्रा
गवस्थेति तदनूद्य दूषयति शून्यं चेदिति कस्माज्ज
गतो स्थितिः शून्यहेतुत्वादित्यत आह घटः शून्यश्चे
ति यदुपादानकं हि यत्कार्यं तत्तदात्मना प्रतीयते
उपादीयते च यथा स्वर्णोपादानकं कुण्डलादि
स्वर्णात्मना तथा शून्योपादानकं त्वं जगतः
शून्यात्मनैव व्यवहारः प्रसज्येत न सदात्मना स
दात्मनैव तु व्यवह्रियते सर्वैर्न शून्यात्मनेत्यर्थः
अकारणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमे कार्यार्थिनां कार
णोपादानप्रवृत्तिदर्शनविरोधादसत्स्वैकत्वक
ल्पनाया मसतः सदात्मतापत्तेर्दृष्टान्ताभावात्क
थमसतः सज्जायेतेति श्रुतिनिरस्तत्वाच्चासत्का
रणत्ववादो न प्रामाणिकैरादरणीय इति भावः
।३।

52

उक्तमेव सर्वे व्यवहारा विरोधं प्रपञ्चयति यद्यसूक्ष्मका
र्य[illegible]परिसूक्ष्ममेवास्ति व्यवहारस्तु संवृतिमात्रो भ
वि[illegible]शकासूक्ष्मस्य निरूपायत्वात्संवृत्यापि न
[illegible]सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह नैव भासतेति न हि नर
विषाणं संवृत्यापि कश्चित्प्रतीयत इत्यर्थः उपादान प
रिमाणयोः [illegible]दूषयत्वा सूक्ष्मपक्षे किमुपादेयात् किं वा
परि[illegible]दित्यर्थः १४ व्यवहार्यवस्तुग्रहणे तत्र प्रभावा
सूक्ष्मवादे व्यवहारानुपपत्तिरित्याह सूक्ष्मवाद दूषण

नैव भासेत सूक्ष्मं चेज्जगन्नरविषाणवत् व
स्तुर्थी किमुपादेयाद्द्वारा तः किं परिमर्जेत् १४
को विदध्यान्निषेधेद्वा सूक्ष्मत्वात्सर्वात्मनः
अवसीदेन्निराकृते तस्मात्सर्वमिदं जगत् १५
स्कन्धानां परमाणूनां न संघातयितास्ति चेत्

मुपसंहरति अवसीदेदिति निराकृते निर्हेतुकं १६
इदानीं पञ्चस्कन्धसंघातात्मवादं निराकरोति
सोऽयं प्रष्टव्यः स्कन्धानां परमाणूनां संघातकर्ता क
श्चिदस्ति न वा अस्ति चेत्स स्थिरः क्षणिको वा आद्ये
तवापसिद्धान्तः द्वितीये संघातारोऽनिलक्षणस
म्बन्धिनः संघातयितृत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वि
तीयमनूद्य दूषयति न संघातयितास्ति चेदिति

द. मा.
टी
५३

प्रसङ्गवर्णं संघातेन विना देहमिति संहन्य[illegible]तेन विना
संघातः सिध्येद्घोत घटादयः संहन्यमाना[illegible]
ड़ाः स्वयमेव संहननासमर्था इत्यर्थः नापि[illegible]व
नां तन्तुवीणास्वरादीनां कुविन्दत्वष्टृ[illegible]
ह्वायनधिष्ठितानां स्वयमेव घटकूटघटस्[illegible]नता
संहन्यमानोऽपलभ्यते दृष्टान्ताभावात्पतिर्दृष्टान्त

53

संघातेन विना देहं न जाये घटपटादयः १९
महाभूताभावो भूयासमिति भ्रान्तस्य मन्यते
आत्मप्रलापको बौद्धः किमर्थं चरति व्रतं
२०

विरोधाश्च निरात्मकत्ववादे प्रामाणिक इति भावः १९
क्षणिकात्मपक्षमङ्गीकुर्वतां बौद्धानामविवेकं प्रकटय
न्नाह आत्मत्वं स्वं उन्मत्तस्य सूचयति भ्रान्तेर्दृष्टमात्रप्रत्ययः
व्रतं पारलौकिकं चैत्यवन्दनादीत्यर्थः क्षणिकात्ममते
कर्तुर्भोक्तुरेकस्याभावात् व्रताचरणं व्यर्थमिति तत्
द्वियानं शास्त्रं तस्य न प्रमाणमिति भावः २०

यदुक्तं [illegible] प्रत्यभिज्ञावस्तोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः
[illegible] षयति कथं न भोजनादिर्भवेदित्यत आह
[illegible] मति अयमर्थः वस्तुनि दृष्टे पुरुषस्य तत
[illegible] कात्ततो निवृत्तिर्वा जायते इत्येतदनुभवसि
द्ध [illegible] हतीयमभेदमनुकूलं प्रतिकूलमिति वा
त्तिवचनेयदुपभुज्यमानेन स्वात्मनि सुखं जनयति
तदनुकूलं [illegible] तथा प्रतीयते दुःखजनकं तु प्रतिकूलत
येति प्रसिद्धम् तथा चानुपभुक्तसजातीय प्रकस्मा
दुपगतेव स्तमनुकूलत्वादिवस्तुदयात्सहसा तत्प्र
वृत्तेरसंभवाद्यत्र सहसा वस्तुदर्शनमात्रात्प्रवृत्त्यादि

प्रत्यभिज्ञा यदि भ्रान्तिर्भोजनादि कथं भवेत्
इष्टसाधनमेवैतत्तदन्नं गतदिनाद्भवेत् १८

दृष्टपेन तत्र पूर्वानुभूतसजातीयत्वेन लिङ्गेन तत्स्था
नुकूलत्वमननुकूलत्वं वानुमाय प्रवर्तते निवर्तते वे
त्यङ्गीकार्यम् एतच्च पूर्वानुभवकालयोरति विप्रकृष्ट
योरनुगतस्यैकस्यानुसन्धातुरात्मनोभावे नोपपद्य
त इति जीवनमपि दूरे भंगुणिकात्मवादिन इति वि
मतौ यमोदनो मदिष्टसाधनमोदनत्वाद्गतदिनभुक्तौ
दनवदिति निश्चित्य बालोप्यर्भकोपि भोजनादौ प्रवर्त्त
ते ततश्चाबालवृद्धमागोपालप्रसिद्धमविप्रतिपन्न
व्यवहारमार्गमपलपन्बौद्धो हरत एव परिहरणीयः
श्रेयस्कृद्भिरिति भावः १८

यदणुमतेनैवौद्धैः स्थायितोऽर्थक्रियानुपपत्तेः क्षणिकएवा
त्मेष्ट इत्युक्तं तदप्यविचारिताभिधानमित्यभिप्रेत्यात्मनो॰
र्थक्रियां तावत्साधयति नचावरणाभावमात्रत्वादाका
शस्य नार्थक्रियाकारित्वमिति वाच्यम् आवरणाभाव
स्यापि निरधिष्ठानस्यानुपलम्भात् तदधिष्ठानस्यानुपल
म्भात् तदधिष्ठानतयाकस्यचिदङ्गीकारे तस्यैवाकाश
त्वात्तथा च यस्यादेहपगमेमतियदाक्रियते तदुपगमेव
यदि क्रियते तदस्याकाशत्वमेवास्त्विति भावनूपमेवेतिग
मयितव्यम् ज्ञातृत्वकर्तृत्वेनात्मनः प्रसिद्धेः स्वतोऽर्थ

अवकाशप्रदातृत्वमाकाशार्थक्रिया यथा
तथैवार्थक्रियाऽऽत्मनः कर्तृत्वज्ञातृत्वादिका ॥
सर्वसिद्धिमयी नित्यास्य सत्त्वज्ञानस्वात्मकः २·

क्रियाकारित्वात्मत्वसिद्धौ प्रागुक्तयुक्त्या सिद्धस्य स्था
यित्वमिति भावः १९ न त्वर्थक्रियासमयपर्व सत्त्वा
त्राकुर्वतो जाग्रत्स्वप्नयोः सत्त्वे पि सुषुप्तौ त्वर्थक्रिया
भावादसत्त्वमात्मनः प्रासमिसतश्चाह प्रमाभिज्ञा
याः प्रामाण्यं प्राक् प्रसाधितमेव पूर्वापरक्षणयो
रेकस्य दृष्टुः सद्भावानङ्गीकारात्माहः शपश्राहका
भावावो हस्य प्रसभिज्ञाप्रमापि न सिध्यतीति न·
तस्य प्रमत्व वाचो युक्तिक्षिप्तेति भावः २·

54

प्रत्यभिज्ञायत इति वदतात्मनो विषयत्वमुक्तं कर्मणि प्र
त्ययनिर्देशात् तथा च वेदान्तिनस्तु स्वयंज्योतिरात्मे
ति स विदितो यत इति कस्यचिदाशंकापरिहृति प्रत्यभि
ज्ञायत इति प्रयोगा इत्युच्यते वत्स: स्वयमेवेति वक्
र्मकर्तरि प्रयोगात्स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमविरोधश्चे
त्यस्य हृदयम् एवं तावदर्थवर्णनेनात्मनो निसर्गसिद्धे
शुद्धस्वभावतामुपपाद्येदानीं राजपुत्रस्येत्यादिश्लोका
द्यर्थमर्थतो वर्णयति स्वगुणादिति जडत्वमचेतन
त्वमन्यत्वमप्रज्ञातृत्वमिति भेदाः अतो विशेषविज्ञा

नत्वमस्मास्मिमेवं प्रत्यभिज्ञायते यतः प्रत्यभि
ज्ञायत इति प्रयोगः कर्मकर्तरि २१ आत्मा स्वयंप्र
काशत्वाज्ज्ञानात्यात्मानमात्मना स्वगुणो मायया
मूढो जडान्य इव लक्ष्यते २२ अप्रकाशतया भाति
स्वप्रकाशतयापि च जडात्मनि च देहादौ साधनादी
शो विशिष्यते २२
नभावादप्रकाशतया भाति
स्वरूपविज्ञानस्य विलोपाभावात्स्वप्रकाशतयापि च
भातीत्यर्थः २२ एतावता पूर्वार्धं व्याख्यातं उत्तरार्धव्य
पादार्थमाह जडात्मनीत्यादिना देहेन्द्रियमनोबुद्धि
प्राणेषु स्वपरव्यापारानभिज्ञेषु योऽहमस्मि सोऽहं जि
घ्रामि शृणोमि वच्मि मन्ये जानामि गच्छामीति तिष्ठामि
लंघयामीति सर्वावभासकतया प्रत्यभिज्ञातात्मा
साक्षादीश्वर इति विविच्यत इत्यर्थः २३

दृ.मा.
टी
५५

एवं निरस्तशुद्धत्वादिलक्षणेश्वरस्वभावत्वमात्मनो यया
क्रियते यस्याश्चात्मत्वमध्ये भेदकाभावाद्धित्वं ततः संसार
बन्धनिवृत्तिरेषैव मोहनी मायाशक्तिर्यया मोहिता
वौद्धा नैरात्म्यवादमुपागतास्तस्याः स्वरूपं संहरति प्रवोधस
मये प्रत्यभिज्ञायमानस्यात्मनः स्वरूपमाह २४ अव
स्थात्रयमाश्रित्यादेवावस्थात्रयवर्जितः एवमपि देहा
दिभिरनाविलो कलुषितः मांसमयत्वकृतदोषरहितो
ऽङ्गत्वादित्यर्थः अस्यात्मनः सदैकरूपत्वमिन्द्रिया
गोचरत्वं च दृष्टान्ताभ्यामाह इषीकइवेति मुञ्जतः

एषैव मोहनी नाम मायाशक्तिर्महेशितुः सो
हापोहः प्रमातॄणां मोह इत्यभिधीयते २४ अ
वस्थात्रयनिर्मुक्तो देहादिभिरनाविलः इषीकइ
व मुञ्जान्तर्मध्ये यः कणिकोपमः २५ वाह्याभ्य
न्तरदलाकुलः कदलीकन्दसन्निभः निरंशो नि
विकारश्च निराभासो निरञ्जनः २६

ापज्ञानतः श
लाकेषीकेत्युच्यते अस्य शरीरस्योभयलिङ्गत्वात्सत्वे
नानिर्देशः तस्यात्मस्वोपलभ्यत्वं दृष्टान्तेनाह वाह्यादि
ति उक्तदृष्टान्तवशादेव सावयवत्वपरिच्छेदविकारित्वा
दिस्यादिति शंकां वारयति निरंश इति निराभासो ज्ञानस्या
विषयः निरञ्जनो निर्लेपः केवलउपाधिसंसर्गरहि
तः पूर्णोपरिच्छिन्नः एवंविधः परमेश्वरएवस्वरूपमा
त्मा आत्माख्यएषएव परमेश्वरः प्रोच्यते सर्ववेदान्ते
षितमर्थः २६

उक्तलक्षणेश्वरात्मनः सर्वप्राणान्वयमेवविलक्षणस्वभा
वं श्रुतस्तुतं विशदयति तथा च श्रुतयः यतो वाचो नि
वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आत्मैवेदं सर्वं तत्रैके
सर्व एकीभवन्ति परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति यथा से
प्रत्ययेन सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तथाख्यातस्याभः
यथाग्निस्ताणामेवैकता भवती साध्याः जीवानामुपाधि
परिभागेन ब्रह्मैकात्मतापत्तिप्रतिपादकश्रुत्यर्थमा

पुरुषः केवलः शुद्धः प्रोच्यते परमेश्वरः वाचो
यत्र निवर्तन्ते मनो यत्र विलीयते २७ एकी
भवन्ति यत्रैव भूतानि भुवनानि च समस्ता
नि च सत्त्वानि समुद्रे सिन्धवो यथा २८ कः
शोकस्तत्र को मोह एकत्वमनुपश्यतः ॥

ह समस्तानि चेति सत्त्वानि जीवाः तथा च श्रुतिः यथा
नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति
दिव्यमिति २८ एवमेकात्मत्वं पश्यतो निखिलबन्ध
निवृत्तिरत्रापि श्रुतिमुदाहरति यस्मिन्सर्वाणि
भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः

दृ·मा· टी ५८ शोकपंकत्वमग्नुपश्यत इति शाण्डास्योपनिषन्मन्त्रो
नेनोक्तः कथमेवं लक्षणस्यात्मास्यानुस्यनामरूपप्र
पञ्चाधिष्ठानत्वेन वा तदुपादानत्वेन वा तदनन्तः पा
तित्वादित्यत आह वाच्यवाचकरूपत्वादिति देहादि
ष्वोपरूपस्य सूक्ष्मावसानत्वात्कथं निर्विकल्पकात्म
लक्षणसिद्धिरित्याशंक्य विचारपूर्वकक्रमानिर्वि

56

वाच्यवाचकरूपत्वात्सविकल्पोपि सन्नहं २९
देहादीनामपोहेन लक्ष्ये त्विर्विकल्पकम्
असन्नेव भवेद्ब्रह्मासद्ब्रह्मेति वेद चेत् ३·
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ३०
इति श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रार्थप्रतिपादके
प्रबन्धे मानसोल्लासे षष्ठोल्लासस्य सङ्ग्रहः
इति षष्ठोल्लासव्याख्यानं ६ ॥

कल्पकात्मसत्तानिर्धारणान्नैवमित्याह यः कोपि
सन्नास्ति ब्रह्मेति वेद चेत्सोऽसन्नेवाविद्यमान एव भ
वति ब्रह्मण एवात्मत्वात्तस्य नास्तित्वे स्वस्यैव ना
स्तित्वापातादित्यर्थः षष्ठश्लोकव्याख्योपसं
हरति ६ ॥

प्रत्यभिज्ञानबलादात्मनः स्थायित्वमुक्तं तत्र प्रत्यभि
ज्ञायाः प्रमाणत्वमाक्षिपति कानाम प्रत्यभिज्ञेत्याक्षेप
र्थं प्रकटयति प्रत्यक्षादीति इन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्र
जं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षं न प्रत्यभिज्ञा तथाविधा त
त्र संस्कारस्यापि कारणत्वादतः प्रत्यक्षेणापि न भव
ति प्रत्यभिज्ञा अनुमानादिरूपाः प्रमाणरूपत्वं नास्ति
लिङ्गप्रयोगस्यापि कारणत्वात्तथापि तत्त्वमिदं प्रमाणं

प्रत्यभिज्ञाबलादात्मा स्थायी निर्णीयते यदि
कानाम प्रत्यभिज्ञैषा किं वा तस्याः प्रयोजनम्
प्रत्यक्षादिप्रमाणेषु प्रत्यभिज्ञा न पठ्यते ॥

बाल्यादिष्वपि जाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्था
स्वपि व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तः स्फुर
न्तं सदा स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतां यो म
द्रया भद्रया तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षि
णामूर्तये ७

तदेवं न स्यान्न प्रमाणं प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः
एतत्परिहारायोत्तरश्लोकमवतारयति इति प्रश्न
बोध्यमिति यो भजतां शिष्याणां स्वात्मानं भद्रयाक
ल्याणकारिण्या मुद्रया तर्कमुद्रया प्रकटीकरोति शिष्या
ज्ञानमुद्राप्रदर्शनेन शिष्याणां स्वात्मतत्त्वं साक्षात्
कारयति तस्मै श्रीगुरुमूर्तये इत्यन्वयः किंलक्षणं
स्वात्मानं सदा सर्वदा अहमित्यन्तःस्फुरन्तमहमिति

दृ·मा·
टी
५२

प्रसरूपेण शरीरान्तःस्फुरत्त्वेनाभासमानमित्यर्थः एत
दुक्तं भवति अहमित्यनिदंचिदात्मनि तादात्म्येनाध्य
स्तमविद्याकार्यमन्तःकरणं बुद्ध्यादि तच्चाहमित्येव
माकारयास्वरूपात्स्थूलदेहपर्यन्तं प्रसरतीति तथा
चशब्दाध्याहारादहंकारात्मनावभासमानमेवात्मान
हंकारगतादंशापोहेन विविक्तस्व[भा]भाविकं स्व
रूपं पूर्णमात्मानं प्रकटीकरोतीति तत्र विवेकस्य का
रदर्शयन्नात्मानं विशिनष्टि बाल्यादिष्विति बाल्यकौ
मारयौवनवार्द्धकेषु तथा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु तथा
न्यास्वपि सर्वास्ववस्थास्वनुवर्तमानस्वात्माभासतेः

57

कथं तस्याः प्रमातृत्वमिति दृष्टस्य बोध्यते
मातृत्वं कस्यचित्सर्वभासमानस्य संप्रतम्
मोक्षमित्यत्र सन्धानं प्रत्यभिज्ञा निरूप्यते ॥

स्वास्थ्याद्यनेकावस्थासु किंलक्षणमित्यत्राह अहमाह
प्रकृतिप्रलयकालोभवास्वनुवर्तमानमभिन्नमह
माकारात्तद्रूपदेहेन्द्रियादेरनेकविधपरिणामवतः
सर्वावस्थासु सदैकरूपोऽपरिणममानः सन्नवभा
सत्वच्छिन्नत्वानन्दाद्यखण्डरूपात्माहमस्मीति जा
नातीति शिष्यान्बोधयत्नमित्यर्थः २ श्लोकतात्प
र्यं चत्कुमारभावे एतदुक्तं भवतीति तत्र कामामप्र
त्यभिज्ञेति किं प्रश्नःकृत उताहोपदृइति ॥

पूर्ववादी प्रष्टव्यः तेनाह श्लोकत्रयमाह कस्यचिदर्थस्य पू
र्वं विज्ञातस्यावगतस्य सांप्रतमिदानीं भासमानस्या
वगम्यमानस्य सोयमिति सामानाधिकरण्येन यदनु
संधानं तत्प्रत्यभिज्ञानमुच्यते एकोऽन्तरदेशकालवै
लक्षण्यपरित्यागेनानुगताविशिष्टवस्तुमात्रग्रह
णात्मकं प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । ३ एकं बालार्थगोचरं प्र
त्यभिज्ञानं सप्रकारमनूद्यात्मनि तद्दर्शयति स्याका

तद्देशकालाकारादीनवच्छिन्नानुषङ्गिका
नु यथैकं वस्त्वनुस्यूतं प्रत्यभिज्ञानमात्म
नः ४ मायानुषङ्गात्मस्ज्ञानं किंचिज्ज्ञत्वात्म
मोहनात् सर्वज्ञत्वादिविज्ञानं प्रत्यभिज्ञान
मात्मनः ५

रोवयवसंस्थानविशेषः अनुषङ्गिकान्यतः प्रा
मानस्वाभाविकानित्यावत् यथैकं वस्त्वनुस्यूतम
वगम्यते तथात्मनः प्रत्यभिज्ञानं भवतीत्यर्थः ४
दार्ष्टान्तिकमात्मप्रत्यभिज्ञानमुपपादयति यदा
र्थपरिशोधयनद्वायामनन्तजडपरिच्छिन्नानामा
त्मतद्धर्मैर्विलक्षणत्वयाः परिच्छिन्नज्ञानरूपेण सं
भावितस्यावकाशोविमयमसमयेमायातत्कार्यात्मा

दृ० मा० टी० ५८

सन्निवध्य न किञ्चिज्ज्ञत्वादेरप्यंशांशापोहेनापो
हनात्सर्वज्ञत्वादिविज्ञानमादिशब्दादनन्तानन्दा
रूपतापहते अपरिच्छिन्नज्ञानानन्तानन्दस्वरूपा
साक्षात्कारात्मनः प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ५ प्रत्य
स्योऽनरमुक्ताहेतपूर्वमेव प्रत्यभिज्ञापयति भ्रान्ते
र्भ्रान्तनादिकं भवेदित्यनेन तपरिहृतमिति मत्वा
त्मनः स्थायित्वं साधयति मृगशावको मृगबाल

58

पूर्वजन्मानुभूतार्थस्मर
णान्मृगशावकः ज
ननीस्तन्यपानाय स्व
यमेव प्रवर्तते ६ ॥

कः सद्योजातस्तत्कालमेव जननीस्तन्यपानाय स्वयमे
व प्रवर्तते तेन पूर्वजन्मानुभूतार्थस्मरणादेवास्य स्त
न्यपानाय प्रवर्तत इत्यर्थः तथा च बाल्यादिरूप विरता
नेविपरिणममानेऽपि देहे यथात्मा न विपरिणममानो
भिन्नात्मस्वप्नवस्थासु अभिन्नस्तथादेव तिर्यङ्मनुष्यादिक
मभाप्य नेकशरीरेषु जायमानेष्वजायमाने म्रियमाणे
ष्वम्रियमाण एवात्मेति तिष्ठति मरणेनापि स्थितेऽभिप्रायः

६

ज्ञात्मनः स्थायित्वोपपादनमुपसंहरति तस्मादिति प
तदुक्तं भवति पूर्वानुभूतविषयसंस्कारवशादनुभूता
सजातीयदर्शने पूर्वानुभूतविषयस्वभावं स्मरन् परि
दृश्यमानविषयेऽपि तज्जातीयत्वेन लिङ्गेनास्यापि तादृ
क्स्वभावतां कल्पयन्नुभयवस्त्वनुभवकालानुयायि
नमेकमात्मानं प्रत्यभिजानाति पुमानिति एवं च प्रत्य
तिप्रत्यभिज्ञाप्रमाणमेव सा च प्रत्यक्षेऽन्तर्भवति सा म
गीभेदस्य प्रत्यक्षादिभेदनियामकत्वेन जातमन्तरग

तस्मान्निश्चीयते स्थायी आत्मा देहान्तरेष्वपि
स्मृतिं विना न घटते स्तन्यपानं शिशोर्यतः ७
पूर्वतानुभवे काले स्मृतिकाले परत्र सन् आ
त्मा संस्काररूपेण स्मरत्यर्थं स्वनिष्ठितम् ८

मकत्वाभावात् न हि दोषविषयनिष्ठनेत्रनिष्ठकारका
मलादिसंस्कारसहितसंप्रयोगजसंभ्रान्तिज्ञानमप्र
मत्वं भवति तस्मात्प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणमिति
स्थितम् उक्तमेवार्थं विशदयति पूर्वेति स्मृतिका
लः प्रागनुभूतस्यानुभूतत्वेनानुभवकालः उभय
कालेऽपि सन्तानात्मा संस्काररूपेणात्मकरूपेण स्वनिष्ठि
तं स्वगतमर्थं स्मरति प्रत्यभिजानातीत्यर्थः ८

ई॰प्रा॰ टी॰ ५९

स्मरतीत्यत्र यथाक्रमं समादाय पूर्वपदार्थप्रमवतिष्ठते स्मृतेरप्रामाण्यत्वस्य सर्ववादिसम्मतत्वादित्यर्थः । स्मृतस्याप्रामाण्यमेव साधयति स्मृतिर्न प्रत्यक्षं प्रमाणं यतोऽर्थस्य स्मृतौ प्रकाशो यथावस्थित[illegible] स्मान्नास्ति नाप्यनुमानादिरूपमित्याह न[illegible]ति स्य च सद्भावनिश्चयः नहि स्मरणदशायामर्थसत्तानिश्चयो नास्तीत्यर्थः न चार्थोऽनुभवस्येवेति यदि हि तो[illegible]पादय इत्यप्यनेन तदा तत्रार्थग्रहसंगतं भवति पूर्वो[illegible]नार्थो

59

स्मृतौ प्रकाशो नार्थस्य न चाप्यर्थस्य निश्चयः
न चाप्यर्थानुभवयोरनुल्लेखे विसंभवेत् । ना-
नुभूतिविशिष्टस्य पदार्थस्य च दर्शनवत् स-
र्वत्राप्येवमित्येवं प्रसङ्गादिति नष्टता ॥

नुभवस्य वा न स्मृतौ प्रकाशस्तस्य नष्टत्वादिति तस्यार्थः अत एव नोभयोरपि प्रकाशः संभवेदित्याह न चापीति अनुल्लेखे विवक्षितव्यतिरेकदृष्टान्तः । तथाप्यनुभवतरविशिष्टस्यानुभवतरस्य स्मृतौ प्रकाशो भविष्यतीत्याशंक्याह तदपि दुर्घटमतिप्रसङ्गादित्याह नानुभूतीति वक्ष्यमाणपदार्थविशिष्टानुभूतिर्गृह्यते पदार्थस्तावदनुभवविशिष्टार्थप्रकाशप्रसङ्गस्यार्थः निराकरोतीति नष्टतेति
॥

न वयं स्मृतिं प्रमाणं ब्रूमः किं तस्य सम्यगनुपपत्तिमा
त्मस्थैर्यप्रमाणमभ्युपगच्छामो न तु कोऽपि भवदुक्तो
दोषोऽस्मन्मतेऽस्माभिप्रायस्य स्मृतेस्तावत्सामग्री दर्शि
यति पूर्व...कत्वाद्विज्ञातोऽनुभवः प्राक्तनानुभवा
नाशि... स्मृतितद्दृष्टभ्रमः प्राक्तनानुभवाश्रयः त
स्मिन्नसम्भवाय स्यतत् तथा संस्कार इति संतापस्य
तस्मात्सामग्र्याभवात्स्मरणाकारणादिति यावत्

प्राक्तनानुभवे नष्टे तद्दृष्टमदर्शनात् संस्का
रसंज्ञात्तस्मात्सामग्र्यात्सोऽहं बोधाज्जायते स्मृतिः १२
आवेद्यानुभवे नष्टे तदीयं विषयं प्रति अ
नुभावकमात्मानं बोधयन्त्यपयायिनम् १२

योऽहं प्राक्स्वरूपमाख्येन तत्स्यथा नेन प्रमात्रेश्वरेण
चायितिष्ठितादित्येतत् एवं लक्षणात्सामग्र्यात्स्म
तिर्जायते एवं जायमानस्मृतिः किं करोतीत्य
तदाह आवेद्येति आवेद्यस्य सम्यग्वेदनीयस्या
नुभवे नष्टे तदीयं विषयमावेद्यं प्रति यः पूर्वमनु
भावकोऽनुभविता तत्मात्मानमनपायिनं नि
त्यमेकं बोधयति ज्ञापयति स्मृतिरिति शेषः

ई.प्रा. तथा च पूर्वानुभवजनितसंस्कारात्पूर्वानुभूतं विष
टी यं स्मरन्निदानीन्तनविषयानुभव समनन्तरमेवम
६. मते पुरुषो योऽहं पूर्वं हल्लिनरान्तरगादिसंकल्पात्म
मन्वभूवं सोऽहमद्य हिमगिरिकुहरगृहायां स्मरप्रप
ञ्चेन मन्दाकिनीतीरमनुभवामीत्यात्मानं प्रत्यभि-
जानाति एवमेव जन्मान्तरीयमपि विषयं स्मरन्ज

60

विषये च प्रमुषिते नष्टेप्य
नुभवे सति स्वविश्रान्त
स्मरत्यर्थं देवो प्रमुषि
तः सदा १४

न्मान्तरीयमप्यात्मानं प्रत्यभिजानाति पुमानिति
स्मृतिद्वारत्वात्प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृतिरेव प्रत्यभिज्ञे-
यमभिहितमिति भावः ॥ वेद्यवेदनोयव्यापृता
वपि वेदितानव्यावर्तनतोपि वेदितात्मानि स्पृष्टमाह
प्रमुषिते नष्टे स्वविश्रान्ते स्वात्मनि संस्काररूपेण
विलीनमपि स्पृष्टः देवात्मा प्रमुषितो न न हि तस्म
र्थः १४

कथं देवोऽप्रसुषितः सदेवस्यते नस्यस्तद्भूमिप्रलययोः
प्रमोषसंभवादित्यत आह मायिकमेवात्मनः प्रमोष-
णं न पारमार्थिकं तच्च विशेषाकारानवभासमात्रेण
स्वरूपनाशरूपं तस्मादविद्यातत्कार्योपाध्यविवेकादु
पाधिषु प्रलीयमानेष्वात्मापि प्रलीन नोष्ट इति भ्रम इ
त्यर्थः मायारूपोपाधेरात्मावरणस्यानादिभावरूपत्वे
नानुच्छेद्यत्वादात्मनो मोक्षाभावप्रसङ्गः इत्याशङ्क्याऽवि
द्योपोहितात्मायाया अविद्यामात्रत्वात्तस्याश्चानिर्वच
नीयत्वान्नायं दोष इत्यभिप्रेत्य मायाविद्ययोरैकरूप्य
वीपराभावेन संगतिमाह मायाविद्ये इति प्रमोषात्मन

प्रमोषणं प्रमाहृणं मायया तमसा कृतम्
मायाविद्ये प्रभोः शक्ती भानोश्छायाप्रभोपमे ॥१९॥

ईश्वरस्य शक्ती सामर्थ्ये आभ्यां बन्धमोक्षावात्मन उभ
वत्सनयोः शक्तित्वमुपचारादुच्यते न वस्तुतो यतो भ्र
ऽ.लस्यात्मप्रकाशस्याभावस्याविद्यात्मकमायाश्र
यत्वमाह तेजानस्वरूपस्याचागन्तुकत्वानामपहता
न्तदाश्रयत्वायोगः अत्र दृष्टान्तमाह भानोरिति छाया
शाकुः यथा सूर्यवस्तुतो भानवसंवधितया प्रतीयमान
स्तदाच्छादक एवं मायापि वस्तुत आत्मासंवधितापि
प्यात्मनस्ताच्छादिका प्रभा दृष्टान्तःस्वरूपस्यैव मतः
केनचिन्निमित्तेन यथं मतव्यवहारासिद्ध्यर्थः ॥१९॥

ई·प्रा· टी ८। उक्तयोर्मायाविद्ययोः कार्यमाह सर्वेति निप्रमा[illegible]मा
ख्यातिप्यविहमोह्लाम्येमर्थः कथं [illegible]णादमभूता·
मायामपाकृत्य जीवानां तत्त्वं विद्या दर्शयत [illegible]त्रा
उक्तं विद्यान्तः करणत्वमिहरूपत्वात्सार्थकं [illegible] प्र
त्यभिज्ञैवेति सर्वेषां प्रमाणानां च कारणं प्रमा[illegible]दि
साधनं साधकं प्रत्यभिज्ञैव प्रत्यभिज्ञायते [illegible] वश्च वा
भासेषु उत्पत्तत्वात् वगम्यत इति प्रत्यभिज्ञा सा ह्येव स
र्वं सर्वविज्ञानसाधकत्वं तत्रार्थः विद्यायाः स्वरूपतो
जडत्वे प्रशेष विकाराधिष्ठानस्याहित्वेतनस्यात्मनत्या
त्माधः पिण्डवदापन्नप्रकाशात्मात्मामायापाकरणे
समर्थेति भावः यद्वा कथमवगम्यते विद्याख्यातिप्य

61

सर्वाकाराद्वयेन मायाविद्याख्यातिप्रदर्शि
येन प्रत्यभिज्ञैव सर्वेषां प्रमाणानां च साधनं ॥१९

दर्शयेदिति तत्राह प्रत्यभिज्ञैवेति सर्वेषां प्रमाणा·
नां प्रमाणवृत्तीनां या प्रत्यभिज्ञा ताद्रूप्यज्ञाभिः समहमि
त्याकारामा साधनं विद्यारूपप्रमाणवृत्तिः स्वभाव
साधकं विद्यायाविषयावरणतिरोधाननासमर्थं प्रमा
णकमित्यर्थः अथवा केयं विद्या या विद्याख्यातिप्य सर्वेषां
तत्त्वप्रदर्शयेदिमा कां ज्ञायामाह प्रत्यभिज्ञैवेति प्रतिप्र
मेयं प्रतिविषयं च प्रकाशतया प्रत्यभिज्ञायते प्रकर्षेण
न च विच्छेदेन ज्ञायते यः प्रकाशात्मा सा ह्येव प्रत्यभिज्ञायतः
सर्वप्रमाणानां साधनं सर्वप्रमाणवृत्त्यानुगताभिज्ञानात्म
कमित्यर्थः ॥१९

[illegible] त्यभिज्ञां स्वरूपतो निर्दिशति स्मृतिः प्रत्यभि-
ज्ञेति [illegible] स्वरूपमनुसन्धत्ता विषयापा-
वाद्य [illegible] ति स्वयमेव स्वरूपाविर्भावः प्रत्यभिज्ञेति द-
र्शि [illegible] श्वरो माहमिति ८ विद्याविद्यामात्रैवा
ज्ञा [illegible] पं प्रकाशयतः स्वेतत्स्वरूपं स्थगयति मायैव
[illegible] तिरस्कारिणी मेघावरणप्रायेयं यथा स-
जवर्कि [illegible] सूर्यः सदासिद्धप्रकाशेनैव स्फुरत्येवं माया-
हृतांशुः रूपाविद्यापाये जाते स्वतःसिद्धप्रकाशेनैवा-
वरणा [illegible]
ईश्वरो माहमप्यस्मीति विस्मृतिकारिणी माया हि
त्पविद्यामायामीश्वरोऽहमिति स्मृतिः ८ ई-
श्वप्रकाशोऽभूदीशो मायाजवनिकाहृतः स-
त्त्वावरणापाये सहस्रांशुरिव स्फुरेत् ८ न
कारणानां व्यापारैः प्रमाणानां न वा पुनः प्र-
त्यभिज्ञापनं नाम मोहापसरणं परम् ११
न्यास्फुरेत्यथावत्सर्वसिद्धस्फुरणेन यथावत्स्वरूपाभि-
व्यक्तिमात्रं प्रत्यभिज्ञेयमित्यर्थः ८ कथं पूर्वसिद्धस्व-
रूपमात्रं प्रत्यभिज्ञानमित्युच्यते आगन्तुकमेव
किञ्चिद्धि स्वरूपं कथं नेष्यत इत्याशंक्यात किं कारण-
व्यापारात्प्रमाणव्यापाराद्वा स्यादिति विकल्पक्रमे-
ण निराकरोति कारणव्यापारादुत्पाद्यो न प्रत्यभि-
ज्ञा न पुनः प्रमाणव्यापाराज्ज्ञाप्या वेत्यर्थः किं तर्हि मो-
हापसरणं परमभिव्यक्तिकारणमित्यर्थः ११

द॰ मा॰ विषयात्मावभासः ख्यातः सिद्धः प्र[illegible]णालि[illegible]
टी नकृत्यमित्येतत्सर्वं प्रमाण[illegible]
६२ यति अयंभावः अयंघटइत्येवंप्रमाणेन [illegible]
देप्रमाणजनितातिशयः किमपूर्वधर्मा[illegible]
तन्नतयत्किञ्चिन्निवृत्तिरितिविवक्षायाम् आह
स्फुरणरूपस्य किंवाज्ञाततादिरूपस्य वाद्यः स्फु
चेतनतयाजडेघटेजन्मानुपपत्तेः घट[illegible]
ज्ञातरिप्रमाश्रयत्वानुभवानुपपत्तेश्च जा[illegible]
ज्ञातृगामित्वेपिफलस्यप्रमायाविषयगतत्वमेवव्यव
स्थम् घटस्तिष्ठतीति घटः स्फुरतीति स्फुरणस्य घटक
र्तृत्वप्रतीतिरितिचेन्नैवम् घटो मम स्फुरतीति ज्ञातु

62

यावन्ति सन्ति मानानि व्यवहारः प्रवर्तते ते।
षां मोहापसरणव्यापारोऽन्यो न विद्यते २॥

रेवस्फुरणधर्मवत्त्वानुभवात् ज्ञातारो हि ममेदानीमि
दं स्फुरतीति न स्फुरतीति वा व्यवहरन्ति नार्थः कदा
चिदपि किंचानुभवस्याश्रयपर्वसंस्कारजनकत्वा
नियमात्संस्काराश्रयपर्यवसानस्य तु नियमाच्च ज्ञात
रि विषयस्मरणाभावप्रसङ्गः स्यात् यावच्च ज्ञातरि धर्मस्य
स्वभावात्तस्य तद्विषयव्यवहारलोपाज्जीवनमपि दुर्घ
टमित्यतोऽशंकनीयपवायपक्षः नद्वितीयः ज्ञातता ना
मदर्थगुणो वा कर्म वा सामान्यं वा यद्विषये ज्ञानेन ज
न्यत इत्यभ्युपगम्यते सर्वव्यापिनोपपद्यते ॥

[illegible]ये [illegible]गोविषयोपि न स्फुरेदिति वटइति
नेति [illegible]ज्ञानस्य प्रसङ्गः [illegible] ग्राह्यत्वेन घटगता लोकस्तु
वादेव [illegible] ज्ञातापि स्यात् किञ्च स्वजनकज्ञानेन ज्ञा
तु [illegible] ज्ञानान्तरेण वा नाद्यो जनकाभावयोर्योगप
द्यायोगात् क्रमेण ज्ञानस्याविरम्यव्यापारवत्वानुपपत्तेः
न द्वितीये [illegible]भासमानेन स्यापि ज्ञातत्वानवस्थादिप्र
सङ्गा [illegible] ज्ञानस्याप्रसङ्गः तस्मान्न ज्ञानेन विषये कश्चि
द[illegible] धीयते न क्रियते इति स्थितम् तर्हि स्वात्मैव
स्फुरणमिति ज्ञानजन्मातिशयस्तत्किं केन प्रवितघाद्यग्री
कारादिति चेदेतदपि न समञ्जसं घटः स्फुरतीति स्फुरण
स्य घटस्य सामानाधिकरण्यानुभवविरोधात् स्फुरणस्य
घटसंसर्गेपि सर्वगतत्वेन ज्ञानेन सर्वदा घट इति स्वात्म
नि ज्ञानं ज्ञेयसंबन्धावभासो न स्याद्विशेषाभावात् तद्वि
यसंसृष्टत्वं विशेष इति चेन्न तस्यातीन्द्रियत्वेन तत्संब
न्धत्वेनावगमात् तन्निर्वन्धनस्य ज्ञेयसंबन्धस्यात्मनि प्र
सक्तत्वायोगात् आश्रयात्मद्वारा विषयसंबन्धो ज्ञानस्ये
ष्यते नोपपद्यते तस्य सर्वगतात्माश्रयत्वे सर्वसंसर्गितया
दात्मनो [illegible]पत्वे सर्वावभासप्रसङ्गात् देहावच्छिन्नात्माश्र
यत्वे देहाद्बहिः संबन्धाभावाद्बहिर्विषयानवभासप्रसङ्गः
किंच विषये चात्मनि चोत्पद्यमानं ज्ञानं प्रागसदुत्पद्यते
सदुत्पाद्यो नतः सता संबन्धानुपपत्तेः सतां संबन्धो हि
समवायः समतोरेव धर्मिभ्युपगम्यते न सदसतोः
असतोर्थोऽस्य कारणं संबन्धं तत् तदाणसंबन्धो वा सर्वो

ई॰मा॰ विभावधर्मेणैव सम्बद्धयोगः समान एव सिद्धं भूत्वा ध्वंसवत्त्व
टी रूपप्रागभावत्वमोन्याश्रयः उक्तं संबन्धिसंबन्धाकाङ्क्षि
६३ त्वाद्वानुपपत्तेर्वा सत्कार्यवादापातात् तथा च सिद्धे सत्ता
दिसंबन्धो सद्रूपसिद्धिरसत्सिद्धावितरसिद्धिरिति परस्प
राश्रयो दुर्धरः इति नासदुत्पद्यते नापि सदुत्पद्यते सिद्ध
स्य साध्यत्वमापातात् नापि सदसदात्मकमुत्पद्यते
विरुद्धस्वभावस्य वस्तुनोऽसंभवात् तत एवानुभयं सदसद्विलक्ष
णमप्युत्पद्यत इति तस्मान्नापूर्वधर्मोत्पत्तिरात्मनि वा वि
षये वा संभवति नापि विषयगतं किञ्चिन्निवृत्तिर्ज्ञान
कृतेति शायः परमार्थो युज्यते तथा हि सतो ज्ञानेन निवृ
त्तिस्तावन्न संभवति ज्ञानस्यारोपितमात्रनिवृत्तिसाधन
सामर्थ्यस्यैव सर्वत्रोपलम्भात् यथा शुक्तिकायां रजतमारो
पितं रजतं तद्विशिष्टं च ज्ञानं निवर्तयति न शुक्तिकामल
मपि तत्र ज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य सतोपि निवृत्तिर्दृश्यते इति
चेन्न ज्ञानस्योत्पन्नस्य विनापि ज्ञानान्तरोदयं स्वत एव नि
वृत्तिदर्शनात् कदाचिदुत्पन्नं ज्ञानं न तन्निवर्तकमस्य
यात्मस्वभावप्रसङ्गात् प्रमाणसिद्धं हि सदित्युच्यते न
च तत् प्रमाणान्तरेण बाधितुं शक्यते बाध्यविषयकस्या
प्रमाणत्वनियमात् तस्मान्न सन्निवृत्तिः प्रमाणफलम्
नाप्यसन्निवृत्तिरसतो निवृत्तिकृतत्वात् प्रागभावस्या
सतोपि प्रतियोगिसमानिवृत्तिर्दृश्यते इति चेन्नाभा
वस्य स्वप्रतियोगित्वविभावत्वानुपपत्तेः निवृत्तिर्हि ध्वंसः
स भावधर्मो न त्वभावधर्मः तस्मान्नासन्निवृत्तिरपि।

63

ज्ञानस्याप्यनापि सदसद्विनिर्मुक्तिः संभवति सदसदात्म
कत्वाभावादेवतस्यासद्विशेषादनिर्वचनीयस्यका
र्यादिदनिर्वचनीयैवनिवृत्तिरितिमोहनिवृत्तिमा
त्रेणमात्राकृतमितिसिद्धमिति २९ यतएवंसर्वप्रमा
णानांसर्वविषयाज्ञानरूपमोहनिवृत्त्यातनकार्यंदे
हादिवस्तुनिवृत्तिमात्रंकरोतिनाधिकमावरति ३ः
सैतदेवविशदयितुंदेहात्मनोःपरस्पराध्यासनिवन्ध
नएवसंसारोनपरमार्थइतिदर्शयति उक्तं
देहात्मनोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्मिध्यासेदृष्टा

जगदनृतपरिच्छिन्नादेहधर्मांश्चिदात्मनि
सत्यज्ञानसुखात्मत्वमोहादेहेपिकल्प्यते ३
कोरजतमिमिवयथाव्याप्तसत्तेसथा २८
सदेवरूपंचेन्नातिविलयेस्तेनसिध्यति २२
नामन्ताससकाशेननरःश्रुगादिवत्कवि

नमाह शुक्तौरजतमिति शुक्तेलोकइतिशेषः
वस्तुगताच्छुक्त्यादावरजतेरजतमिदमिति भ्रमः
ख्यातिदमरजतेरजतमिदंरजतमितिचेवंपरस्परा
ध्यासरूपंध्यामोहं प्राप्नोतिलोकइत्यर्थः २१ शुक्तौ
भासमानस्यरजतस्यानिर्वचनीयत्वोपपादनेनमा
यामयत्वंसाधयति नेतवमतेसदेवचेद्रूपंशुक्तौ
भातितदातस्यविलयोवाधोनसिध्यतीतियोज
ना उक्तंचैतद्भगवताभावोविद्यतेसतइति २२

वे॰ सा॰ सत्वनिषेधात्स्वात्मसत्वप्रसङ्गाच्च नासन्नासदिति प्र
टी॰ मेकं सदसत्त्वानुगतत्त्वप्रणोपजीवनेन प्रश्नसद्वस्त्वन्तर
६४ गृह्यमपरत्वोपजीव्यानिर्वाच्यादेव निषेधसिद्धेः सा
प्यस्यान्यत्र सत्तावेदनक्रमः न तु स्वप्रयोगमपि विषय
त्वानं स्फूर्तिरेव नानुभवतोः कुतोऽन्यत्र नेति प्रभा
करमतमाशङ्काह स्मरणाकारेणैव परोक्षमान्न स्म
रणमिदमित्याह कान्ताकरादाविति यदीदं पूर्वं दृष्टमेव
भासेत तन्न दायवतरदृष्टत्वमस्मितेव तदवभासते नेदमि

कान्ताकरादौ रजतमिति स्यात्स्मरणाद्भ्रमः
तेनेदं तत्त्वमिति स्यादेव स्यात्ताद्दृश्याद्विभ्रमः २३
पीतः शङ्खो हि शुक्लः स्यादौ नास्तित्वलक्षणा
तादात्म्येन स्फुरति चेद्रजतत्वेन शुक्तिका २४
भ्रमेण निरधिष्ठानो वाध्यो निरवधिर्भवेत् ३
हि स्थितं चेद्रजतं वाध्यत्वेन प्रतीयते २५
गुञ्जादौ ज्वलनारोपे देहदाहः प्रसज्यते २६

निर्दोषवशान्नत्वाभ्रमो बाधनथानावभासन इति चेन्न
हि नत्वाभ्रमोऽप्यस्मृतित्वस्यैवा निश्चयाद्यथावभासम
नुभवत्वोपपत्ते नाख्यातिवादावकाश इति भावः
न तु माभूत्स्मर्यमाणता रजतस्य तथापि मायामयत्वं
न सिद्ध्यति पूर्वदृष्टरजतसादृश्यसन्दर्शनान्नत्संस्का
रसमुद्भोधे स्मृतरजतस्यपुरोवर्तिमारोपे रजतमि
दमिति प्रतीतिसंभवात्स्मर्यमाणरजताभेदेन शुक्ति

64

कायाध्यवरजततादात्म्यतामभवसंभवाद्धेतसख्यात्याति
वादिनां सतदृष्टक्रमेणान्यत्रदृष्टयति तेनेदमिति
यदि रजतसादृश्याद्विभ्रमो भवेत्तदा तेन रजतेनेदं
सौवर्तिसदृशमितिवा विभ्रमो लेख्यः स्यान्नत्विदं रज-
तमित्यर्थः किंच सादृश्यात्स्मृतमेवेदमन्यदित्यपि किंभ्र-
मस्य सादृश्यं ख्यापको भवति तत्र नाद्यः सादृश्यं पी
तःपीत्वे इति तत्प्रतीतसादृश्यानद्वितीयः शुक्तिका-
याः शुक्तिकान्तरसादृश्ये समपितद्विभ्रमोदयादर्श
नादिति द्रष्टव्यम् द्वितीयमन्यथाख्यातिमतं दूषय-
ति तादात्म्येनेति शुक्तिकारजतयोस्तादात्म्ये चेद्विभ्र
मालम्बनं तदोभयोरप्यसत्त्वान्मिथ्यात्वे सत्यसद्व-
म्हेतोरख्यातिवास्तवमसद्वादापातप्रसङ्ग इत्यर्थः के
शोण्डुकादिविभ्रमाणामपि दृश्यमानालोकादप्य
ष्ठानकत्वस्यास्माभिर्निरूपितत्वान्निरधिष्ठानभ्रमेति
एवधिकवादेशोदाहरणमस्तीति नायंशून्यवादिनो
पीमप्रसङ्गः इत्यसत्ख्यातिरप्यनेन निराकृता वेदित
व्या इदानीमात्मख्यातिपक्षं निराकरोति बुद्धिस्थिन
मिति २८ ॥

द॰सा॰
टी
८९

यदिक्वचित्सद्जगत्तवभासतेसन्नामसदसिन्मायावोद्धि
किमिदमलौकिकमुच्यते बुद्ध्यन्तरमिमायायाः स्फु
जतस्मिन्मायांशकाके नरूपेणारूपवत्वेप्राभोतिकंस्वतः
ज्ञानापनोद्यत्वा संभवाद्जगतस्तान्तस्याभ्रान्तित्वप्रसि
द्ध्यनुपपत्तिः स्यादितिमभिप्रेत्याह दृष्टान्तो मायामयत्व
पयाययाष्टीतिकेपिमायामयत्वंसिद्धमनेकदृष्टा
न्तानरात्रवादेनोपसंहरति एकस्मिन्चन्द्रेजलोपाधि
भेदाद्यथानेकत्वमेवमेकस्मिन्चित्तदानन्दाद्वयात्मा

65

शुक्तिहीनप्रकाशत्वाद्भ्रान्तेर्नेह्यखिलदृशां
यदिस्यालक्षणं किञ्चिद्भ्रान्तिरेवनसिद्ध्यति २७
जलचन्द्रवदेकस्मिन्निर्भयोरज्जुसर्पवत् प्र
तीयन्तेयथासर्वेकारणेकटकादिवत् २८

निदेहोपाधिभेदादनेकत्वमवभासते सद्भ्यायदृ
ष्टान्तो विवक्षितः निर्भयेभयहेतुत्वरहितेचिदात्म
मनिरज्जुसर्पवत्संसारभयावभास इति द्वितीयदृष्टा
न्तार्थः एकस्मिन्ननेकत्वं प्रतीयते निर्भयेभयं प्रती
यतेयोजना कार्यकारणवादलोकप्रसिद्धमाश्रित्य
कारणादनत्रकार्यमस्तीत्यत्रदृष्टान्तमाह यथासु
र्णे इतिकटकादिवदिति सार्थकः कटकादीन्यर्थः

...द्विवृत्तिभिर्गतां निर्गुणे न विवर्तवादमाश्रित्याथि:
इदं वि[illegible] स्वरूपस्याज्ञिकित्वधिष्ठाने भ्रान्ति:
कल्पित[illegible]न्नमाह उपातेति श्लोकेरूपमवमुपा
।सहजमादित्ये चिदात्मनीदं विश्वसत्कल्पमिमन्वय:
नेस्वयमेवसिद्धे नकूटस्थे चिदात्मनि विषयत्वप्रतीवार्थंव
ञ्चात्मि: परिशिष्टमिति तथैव सर्वत्रान्वय: स्वयंप्रकाशात
नत्रैव विश्वमिति चिदात्मनि रसर्पवत् नमरुमरीचिषूदकवि
यास्फुरत्स्वपि निर्व्यापारे चिदात्मनि व्यापारवत्ताध्यास:
भ्रमवत्क्रियेति वत्वाध्यासवदित्यर्थ: भ्रमान्निश्च्याज्ञानारा
स्थाणौ चौरत्वा संभव
उपातेरूपमवस्तु श्लोके व्याप्तिषत्वप्रतीवले स्वसंभव
नकुरत्स्वपि स्थाणौ चौरवत्क्रियेय ११ भ्रमत्कल्पपि
रित्र स्वात्ममारोपिते भ्रमात् स्वयंप्रकाशसद्रूप
दृविश्वमात्ममारोपितं ३ भ्रमभित्तायते वस्तुप्रा
भ्रान्तिवाधविवर्जितं ३ प्रसभित्तायतेवस्तुप्रा
स्वन्मोहेमयाहिते देहाद्युपाधौ निर्वृत्तिमात्रात्मैव
रोप्यतेमवद्धियतइत्यर्थ: तथाच जीवभेदस्य वास्तवपंच
स्यवाविद्यामात्रत्वाद्धियथातत्त्वार्थेहेतानन्दब्रह्मरूप श्रा
न्मावभासतत्स्वरूपसंहरति भ्रान्तिवाधविवर्जितमनाय
मायाधर्मकमित्यर्थ: २ वस्तुपरमार्थमोहेमयाहि
नेतत्वज्ञानेनाज्ञाने बाधितेसति प्रागवयथावस्थित स्व
रूपं प्रसभित्तायते साक्षात्क्रियते इतियोजना कार
णाविद्यावादयाकार्यबाधेसमात्मतत्वब्रह्मस्वरूपा
वभासप्रतिबन्धाभावात्तदात्मैवेश्वरोनोपलक्षितेब्रह्म
भवतीत्याह देहाद्युपाधाविति २१॥

द॰ मा॰ टी॰ ९९

गुरूक्तोपपादितेऽर्थे प्रमाणमाह देहं प्राणं वापि मां विद्धि
नच मनस्यानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरमिति साध्यास्मृ॰
तिः प्रसन्नं ब्रह्माहमस्मीति विद्वदनुभवः ऐतिह्यं गुरू
पदेशवाक्यं तत्त्वमसीति आदिशब्देनानुमानं गृह्यते
जीवेश्वरौ न तत्त्वतो भिन्नावेकस्वभावत्वे सतीति उपाधि
परामर्शमन्तरेण विभाव्यमाना नानारूपभेदत्वादाकाश
वदिमा घटमानं न च विशेषणासिद्धिः समं ज्ञानं प्र॰

स्मृतिः प्रसह्यमेतिर्हि विमिमादीन्यपराण्यपि
प्रमाणमानसं वागाह प्रतिभिज्ञाप्रसिद्धये ३२
इति श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रार्थप्रतिपादके प्र
बन्धे मानसोल्लासे सप्तमोल्लासः समाप्तः ७
इति सप्तमो विलासः ७

ज्ञानेन ध्यानप्रवेशस्तु भयोग्यत्वं भावत्ता श्रवणादिति आग
वागाहेति स्मृतिः प्रसह्यमेतिर्हि समनुमानेन चतुष्टयमेते
नादिममण्डलमवैरेव विधास्यत इति श्रुतिरहं स्यार्थः
आदित्यमण्डलमिति अध्यात्ममधिदैवं चादिममण्डलो
पलक्षितं प्रसह्य ब्रह्मतत्त्वं विधास्यते इत्युदाहृतश्रुत्यर्थः
प्रत्यभिज्ञाप्रसिद्धये इति अहं ब्रह्मत्वं प्रमिवाहमिति ब्रह्मा
त्मनोरैकत्वप्रसिद्धये इत्यर्थः ३२ सप्तमश्लोकव्याख्या समाप
संहरति ७

इदानीमुक्तस्यैव सर्वशास्त्रार्थस्योपसंहारार्थमुत्तरः श्लो
कस्तमुत्थापयति वस्तुतस्तावत्कालत्रयेपि प्रकाश
व्यतिरेकेण कोपि पदार्थो भूतभौतिकरूपो नास्ति चे
त्तदा परमार्थोपदेशान्तो गुरोस्तत्त्वज्ञानग्रहणोपदेशा
त्मकोऽयं व्यवहारः संसरणरूपः किमालम्बनः स्यादि
त्यर्थः । न केवलमेतावदस्मद्यस्ति इदमित्याह क
ल्पितव्याभावेकस्य मोहोपि वस्तुनि ह्षतिमात्ररूपता

प्रकाशव्यतिरेकेण पदार्थः कोपि नास्ति चेत्
परमार्थोपदेशान्तो व्यवहारः कथं भवेत् । क
स्य वस्तुस्थितौ तस्य बध्यते केन हेतुना मायाया
लक्षणं किं स्यादित्येवं परिपृच्छतः २ प्र
श्नः स्यादुत्तरं वक्तुं प्रतिपत्तं गुरुर्विना च ३ को
र्थः सप्तभिः श्लोकैः पुनः संक्षिप्य कथ्यते २

त्रस्येमर्थः एतत्सर्वं मायामयमिति चेत्तर्हि किंलक्ष
णो मेति वक्तुमभिमाह मायाया इति इत्येवं परिपृ
च्छतः प्रश्नः स्यादुत्तरं वेदेवेति संभावनायां लिङ् तस्य
प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं गुरुणा शिष्येण च शुद्धेन प्रतिप
न्नेव पूर्वं सप्तभिः श्लोकैरुक्तोर्थः पुनरस्मिन्नष्टमे
श्लोके संक्षिप्य कथ्यत इति योजना ३ ॥

द॰ मा॰ तत्रापि षट्शास्त्रार्थस्य वेत्ता स भिः श्लोकैर्निर्णयः कृतस्तदा
टी पुनः कथं न निरर्थकमित्याशंक्याह अत्रास्मिन् शास्त्रे पौ
६२ नरुक्त्यं न दोषः प्रतिपाद्यवस्तुनोऽति सूक्ष्मत्वेन सकृद्‌
वबुद्ध्यधिगमत्वात् ३ समर्थः अर्थस्य ब्रह्मात्मवस्तुनो ग
रीयस्त्वं कृतिता सर्वगोचरत्वम् ४ यच्च पूर्वोक्त पक्षः का
र्यकारणभावेन स्वामिभृत्यभावेन तयापि च्छायावाद्य

पौनरुक्त्यं न दोषोऽत्र शास्त्रे नार्थे न वा भवेत् अभ्या
सेन गरीयस्त्वमर्थस्य प्रतिपाद्यते ४ सर्वत्र का
र्यरूपेऽप्येकस्मिन्परमेश्वरे कार्यकारणसंब
न्धाद्यनेकविधकल्पना ५ राहोः शिरः स्व
पिः स्वस्य ममात्मा प्रतिमा वपुः इत्यादिकल्प
नात्ससा न पृथग्वस्तुगोचरा ६ उपास्योपा
सकत्वेन गुरुशिष्यक्रमेण च स्वामिभृत्यादि
रूपेण क्रीडते स स्वयमीश्वरः ७ पितरं प्रति पुत्रो
यः पुत्रं प्रति पितैव सः एक एव द्विधा नैव क
ल्पते शब्दमात्रतः ८

67

तया वा तथा पितृपुत्रभ्रा
तस्मात् उद्दिष्टमात्मतत्त्वं स्वात्मनावाच्येन केना
पि प्रकारेण देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपेण च भेदतोऽभेदव
तेया स्वप्ने जाग्रति वा विश्वं पश्यति मायया नाद्यनिर्वच
नीयया ज्ञानात्मिकया पारिभ्रान्तो मोहितस्त्रिणाच्छायाविद्वि
मः सत्यपरमार्थतत्त्वस्य प्रत्यग्रूपायतनत्वज्ञाननिहत
विभ्रमाय श्रीगुरुमूर्तये इत्यस्य कार्यः ८

ल्लोकवाक्यार्थमात्रं प्रतिजानीते अस्यायमभिसं
धिरिति एकस्मिन्नेवाद्वयेज्ञाने न द्विदात्मनि यावद्वि
द्यापाविद्यानाः प्रोक्तास्तेनात्र व्यवहारो विद्यामा
याः अस्मिन्मायाभिधानाभिधेयानाद्यनिर्वचनीया
ज्ञानविलसितप्रपञ्चजालं वानेन विरुध्यत इति भि
प्रेत्याह एकस्मिन्नेकधा व्यवहारास्पदं भवतीत्यत्र दृ
ष्टान्तमाह व्योमाकाशस्य हि विशिष्टं प्रतिमावदुः प्रति
मायाः शरीरमित्येवमादिकल्पनात्मना कार्यकार
णरूपेण प्रपञ्चभेदकल्पनानन्तत्वतः पृथग्वस्तुवि
विश्वं पश्यति कार्यकारणतया स्वस्वामिसंबन्ध ७
तः शिष्याचार्यतया तथैव पितृपुत्राद्यात्मना
भेदतः स्वप्ने जाग्रति वा य एष पुरुषो मायापरि
भ्रामित तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणा
षयेमर्थः नतस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चा
भ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति अस्मदर्थं मत्त सन्दः
यानो लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्याये नेश्वरस्यै
नैकधा विभावयत इत्याह पितृपुत्रादिभावेनैकस्मि
न्नियतो दृश्यते अत्रापि कल्पितमेवेत्याह पितरमिति
पितृत्वादेः सापेक्षत्वान्न परमार्थत्वमिति भावः ८ यस्मि
न्नेवमिहैव्यतेन स्वमवन्मायामयमेव न परमार्थमि
त्युपसंहरति यत्तु कं मायया घालवृणं किं स्यादित्यत उ

वे·मा· तस्मिथ्यादर्शीयत भेदप्रतीतिर्मिथ्यैवेत्य[illegible]न्ता।
टी स्यलक्षणमाह तत्त्वज्ञानापोह्यत्वबाध्यत्वं मिथ्यात्वमिति तस्या
९८ र्थः इदमेव मायाया लक्षणं न हि प्रमाणासिद्धं प्रपञ्चप्रमाणाभि
नबाध्यमभवेत् बाध्यत्वेन स्य प्रमाणिकत्व[illegible]र्कं स्पष्टा
बाधश्च यत्र यत्प्रतिपन्नं तत्रैव तस्य कालत्रयाभावोपिता
यव्यवहारयोग्यतया विलीयमानत्वं विमतः मिथ्या
वार्यादिरूपो भेदप्रपञ्चो वस्तुतस्त्वात्मस्वरूप[illegible] कल्पितो भे
यप्यास्ति यत्र प्रतिपन्नस्तत्रैव ज्ञानोऽपनोद्यत्वात्स्वप्नदृष्ट
प्रपञ्चवदित्यनुमानमाह मिथ्याचार्येति १ ननु बेवस

तस्मात्प्रकाशपवाक्यपरमार्थनिरूपणे भेदप्रती
तिर्मिथ्यैव मायया त्मनि कल्पिता १ मिथ्यात्वेना
चार्याणां सम्यग्ज्ञानेदयमति मिथ्याचार्योपदेशादि
स्वप्नवत्प्रतिभासते १ मिथ्याभूतोपि वेदान्तः सम्य
गर्थं प्रबोधयेत् देवताप्रतिमावस्त्वचित्रवस्त्रेति विव

ति प्रपञ्चब्रह्मबोधकवेदान्तशास्त्रस्य कथं प्रामाण्यमित्य
त आह स्वरूपेण मिथ्यात्वेपि वेदान्तस्य सत्यार्थज्ञाप
कत्वे दृष्टान्तमाह देवतेति यथा प्रतिमायां देवतारोपि
तापि पूजकस्य सम्यक्फलं ददाति न हि प्रतिमैव देवताभ
वासति तदुचितानेकालौकिकव्यापारवती प्रसज्येत
चित्रवत् यथा चित्रव्याघ्राङ्गनादिमस्यवलादिहेतुर्बालस्य।
यथा वा प्रतिबिम्बं बिम्बावदातनादिमस्यबोधकं तथा
वेदान्तः स्वयं मिथ्यापि सम्यग्ब्रह्मतत्त्वबोधकस्तु सर्पः॥

68

शतः ... व्यवहारो मायामयस्तत्र न कोपि विक्र
का... सहस्यते परिजृम्भते विवर्तः मायायाः स्वरूपं दर्श
सं... दिमारोदयति स्फुरतीति स्वप्रबोधेनात्मावबो
मपि... ननेन वाध्यते पलप्यत इत्यर्थः ॥२३॥
रूपमा... यालक्षणं स्पष्टयति शुक्तिहीनः प्रकाशः
नाह...
धरि...

सर्वोपि व्यवहारोयं मायायाः परिजृम्भणम् स्व
युक्तिसहरूपी मायास्वप्रबोधेन वाध्यते ॥२॥
शुक्तिहीनप्रकाशस्य संज्ञा मायेति कथ्यते
नासती दृश्यमानत्वाद्वाध्यमानान्न वा सती ॥३॥

प्रतीतिमात्रेयस्य तस्याभासमानस्य मायेति संज्ञा का
थ्यते इत्यर्थः सर्वप्रकारशुक्त्यसहत्वे सत्यपि प्रकाशमान
त्वे मायायाल्लक्षणमित्यर्थः तस्याः शुक्तिशून्यप्रकाशात्वं
साधयति नासतीति दृश्यमानाय रोहतयतिशेषः
॥३॥

दृ·मा· टी ६१

नसतीवाऽप्रमाणत्वात् सदसद्विलक्षणत्वेऽपि भि
भिन्नत्वाभावौ सावयवनिरवयवत्वाभावौ युक्तिसं
शंकां निराकरोति यथार्कस्य छायातमसी तावि
न्नार्कान्न तथैवेयमिति व्यतिरेकदृष्टान्तः यद्वा
यार्कोच्छादिकात्तामसी नमोदृष्टिभिर्दिवान्ये
नार्कोऽभिन्नापथैवेत्यर्थः परास्य शक्तिरिति श्रुते
या आत्मशक्तित्वावगमात् नहि शक्तिः शक्तिम

नप्रकाशादियं भिन्नाकाचेवार्कस्य तामसी न
चाभिन्ना जडत्वेन विरोधान्नोभयात्मिका १४
सदेहत्ववयवाभावान्नेयं सावयवोच्यते न चा
वयवहीनास्याः कार्येष्ववयवान्विता १५ अ
विचारितसिद्धेयं मायावेश्याविलासिनी पु
रुषं वञ्चयत्येवं मिथ्याभूतैः स्वविभ्रमैः १६

देन विभाव्यते नापि चिदात्मनो भिन्नाभिन्ना वा जड
त्वाभिभवादिद्वयत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् जडाजडयोरे
कत्वाऽयोगाच्चेत्याह नचाभिन्नेति १४ प्रकारान्तरम
पाकरोति सदेहत्ववयवाभावादिति अनादित्वादि
त्यर्थः नस्याप्यवकार्याकारत्वात्कार्यस्य च सावयव
त्वात्तैव कार्याकारेणावयवान्वितेत्यर्थः नहि माया
विनिर्मितहस्त्यादि निरवयवं भवतीत्यर्थः १५ १६

मतः प्रकान[…]गान्निरुद्धमस्यान्तेस्यापव कार्याकारता
कार्यस्य च मायावय[…]त्तेसे कार्याकारेण व्ययवान्विते
सर्वोत्पुत्ति[…]शाव लक्षणमिसुपसंहरति एव
मपि घेवपूर्णविलासवञ्चितात्स्वचपलेन्द्रियग्रामावे
ष्णमायाविलासवञ्चितात्मानज्ञिहासन्निताश्शोच
नाह मूलतच्छेदः सर्वासनानिवृत्तिः तदनिच्छायां कोदे
षरतिवितंसारदुःखपरंपरायानिवृत्तिरित्याह तेषांप
तद्वृत्ति मनसोमोहो मनसः सकाशान्मोहो मनोवि
लयो वा परमोपशमलक्षितः परमानन्दस्तेषां कथं

नतस्यामूलविच्छेदमभिवाञ्छन्ति केचन ते
षांप्रत्येकथंमोहो मनसः संभविष्यति १२
निःस्रोतोऽवस्थामनसो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः च
क्रवतस्यविवर्तन्ते भेदभ्रान्तेकहेतवः १३ ॥

स्यादित्यर्थः १२ मनोमोहाभावे कथं परमानन्दला
भ इत्यत आह मनसित्स्यमनसस्त्रिस्रोऽपि जाग्रदाद्यवा
स्थाश्चक्रवत्परिवर्तन्ते भेदभ्रान्तिमुख्यकारणभूतेस्यति
रर्थः एतदुक्तंभवति मनसो यदा बाह्येन्द्रियद्वारा बाह्यवि
षयाकारता भवति तदा जाग्रदवस्था यदा जाग्रद्दृष्टवा
सनामात्रतयान्तःप्रविशति तदा स्वप्नावस्था यदा पुन
र्नाडीच्छिद्रप्रचारपरित्यज्य स्वकारणे लीयते तदा शोध
वेद्यवेदनाकारप्रविलयात्सुषुप्तिर्भवति एवं मनसः सं
साराद्दृष्टविभ्रमाजायन्ते कर्तृक्रियाकारकफलाश्रया इति १३

द॰ मा॰ टी॰ ७

प्रतिबिम्बभेदविभ्रमैः किं स्फटिकं तदाहृताभिरिति भेदभ्रा
न्तिभिरित्यर्थः कथं मनसः संसारवर्णनं क्रियते आ
त्मानपेक्ष्य संसारित्वादित्यत आह मनस इति मनसोने
कविकारिणः साक्षी पुरुषः केवलो निर्विकारो मनसः
परो यथा जगत्साक्षी भानुरित्यर्थः साक्षिणोवस्था
संसारधर्मवत्त्वे तस्यापि सामान्यकोटिपतितत्वात्साक्षि
कमेव स्याद्द्वयं स्यादित्यर्थः ४१ कर्मसाक्षित्वादेवायं
पुरुषः कर्मभिर्न लिप्यत इत्याह तथा च श्रुतिः सूर्यो
यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदो

ताभिः करोति कर्माणि मनस्तैर्बध्यते पुनः मनसः
केवलसाक्षी भानुवत्पुरुषः परः ४२ यथा प्राणिभिर्यो
रकैः कर्मभिर्न बध्यते तथा मनःकृतैरात्मा सा
क्षित्वान्नैव बध्यते ४ आत्मा करोति कर्माणि बध्य
ते शुध्यते वा तैः इत्यौपचारिकी ज्ञानिभ्रमसात्रैकेवले
उष्माम्भः शलिलो हरेरसाटापि दिवाकरः यथा
रवभाति तेथ वात्मा वि
षैः प्रकल्पा सर्वभूतान्त
रात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति ४ वेदयमकर्ता
भोक्ता चात्मा कथं न हि तस्मिन्वादिनां लोकागमयोश्च
कर्तृत्वादिप्रसिद्धिरिमाशङ्क्य जपाकुसुमादिसन्निधौ
स्फटिके लोहितावभासवत्कर्तृमनआदिसन्निधिप्रा
प्तिनिमित्तस्तस्मिन्कर्तृत्वाद्यवभासस्तदविवेकागम
प्रसिद्धिरुपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह यथात्मनो मन

७०

अज्ञानादिसंबन्धाद्यथावत्प्रकाशमानं हितस्यैकस्यमम-
त्वकूटस्थत्वादिस्वभावते नाशंके दृष्टान्तेन प्रसाधये
मायया मायातः [illegible] येरित्यर्थः २२ परमार्थतस्त्वाहृतत्वा
भावस्यात्मन आहृतत्वप्रतीतिं दृष्टान्तेनोपपादयति दे
शावभासोपि तस्य न परमार्थ इत्यत्र दृष्टान्तमाह दार्ष्टा
न्तिकमाह तथैवेति वासनावशात् पूर्वभ्रमजसंस्का

यथा लीलावशात्कश्चिद्भ्राम्यमाणः कुमारकः
भ्रमन्तं पश्यति जगच्छन्नचन्द्रं नभस्तलम् २३
तथैव मायया जीवो भ्रमतो वासनावशात्
नानाकारमिदं विश्वं भ्रममाणं च पश्यति २४
संसज्यमनसा देवः संसारे न विलस्यते यथा
कौजलसंसर्गोस्खलन्नानेवलस्यते २५

रोहोयवशात् नानाकारं देवतिर्यङ्मनुष्याद्यने-
काकारं भ्रममाणं च जगदित्यर्थः २४ मायया भ्रा
म्यमाणस्यापि जीवस्य न परमार्थतो भ्रमणमस्तीत्ये
तद्दृष्टान्तेनोपपादयति संसज्यमनसेति देवस्यात्मा
त्मनो नानात्वप्रतिभासोप्यनेन दृष्टान्तेन मिथ्येत्यु
पपादितं इति दर्शयति नानेवलस्यत इति वला
न्निवनानेवेति च योजना २५ ॥

द॰मा॰
टी
७१

तदेवं मायाद्वारकं [illegible] विद्यात्मनो [illegible] पवर्णस
माधनतत्वज्ञानद्वारकं मोहमा[illegible]यं कृतमाले
वनस्य ममविषयत्वलाकारकृतमि[illegible]
मात्वाद्विषयाविष्टतः स जीवस्तुतः [illegible]विष
यात्मज्ञानोदयसमसमयमेव भविष्यतीत्यर्थः २८
अत्र जीवेश्वरयोर्मायिकभेदात्तु वादिमाहृतावुदाह
॥

योगाभ्यासवशात्तेन मनो निर्विषयीकृतम्
नित्यमुक्तः प्रमात्मायो जीवस्सको भविष्यति २९
द्वा सुपर्णौ च सयुजौ वभवन्मायया शिवः अजा
मेकामनुप्रविष्टोको तानेवास्मीति श्रुतिः ३०
इतिश्री दक्षिणामूर्तिस्तोत्रार्थप्रतिपादके प्रब
न्धे मानसोल्लासे अष्टमोल्लाससंग्रहः ८ इति
श्री मानसोल्लासे अष्टमोल्लासः ८ ॥

इति द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानंवृक्षंपरिष
स्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अ
भिचाकशीतीत्येका अजामेकां लोहितशुक्लकृ
ष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अजो ह्येको जु
षमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः इति द्वि
तीया ३० अष्टमश्लोकव्याख्यामुपसंहरति ८

अथ तन्मायथे [illegible] नार्तनमस्यानायो नरः स्तोकर
त्विंसगतिः [illegible] वेश्वरोपासनाकार्येति हि निरा
लवते [illegible] ति नवेश्वरस्वरूपप्रवृत्तदालंभनम
वति न [illegible] आत्मेन तद्योगादिस्याशंका प्रपञ्चोप
ानवकालि[illegible]नविग्रहस्येश्वरस्य प्रकृत्युपासनालंबनत्वमि
त्यपरिहरति । षट्त्रिंशत्तत्त्वानि शैवागमे प्रसिद्धानि वि
र्याः पृथ्वीप्रभृती आकाशस्यापि मनोगोचरत्वसाधि।

कथमेवंविधा माया निवर्तते इत्यतः ईश्व
रोपासनारूपस्तदुपायः प्रकीर्तितः । षट्त्रिं
शत्तत्त्वरूपासु परमेश्वरमूर्तिषु प्रत्यक्षेणो
पलभ्यन्ते सर्वैरप्यष्टमूर्तयः २ अनुमेया
स्तु मनः स्थिरमारोहतीत्यतः मूर्तिष्टकम
यी ह्येते गुरुः सर्वात्मभावनाम् ३

मात्रगोचरत्वं चेति प्रत्यक्षप्रत्यक्षेणोपलभ्यन्त इ
त्युक्तमिति द्रष्टव्यम् २ कथमष्टैवैता मूर्तयः उपादीय
न्ते नान्यास्तत्राह अनुमेयास्त्विति गुरुः शंकराचार्यः प्र
काशप्रकाशकातिरिक्तस्य ज्ञेयस्याभावात् तस्य चाष्ट
मूर्त्यतिरिक्तस्याभावादनवरतमात्मनोष्टमूर्तिध्यानमेवे
श्वरस्य सर्वात्मभावेन संभिन्नेतोक्तं सर्वात्मभावनामिति ३

दे॰मा॰ श्रहेनाथः सर्वः ७मांस्मे लोकान्तर्यामी ग्रहपः यद्या७
टी मानभोक्ता मन्त्रसिद्धमिसेवं यदिदं चराचरात्मकमाभा
७२ ति तत्सर्वं यस्यैव मत्तो हकं तस्माद्गुतिमवन्त्यः कथमेत
दीश्वरमतिरूपमीश्वराद्भिन्नत्वादस्यै स्याशंक्याह ना

विराट्शरीरे ब्रह्माण्डे प्राणिनामपि विग्रहे । ब
टविंशतत्त्वसंघातः सर्वत्राप्यनुवर्तते ४ व्या
ष्टिश्रेष्ठिशरीरे हि मनसो व्यष्टिरूपिणा तस्मात्स
र्वात्मकमिदं स्वशरीरं विचिन्तयेत् ५ व्यष्ट्यु
पासनया७सः समष्टिप्रागिमाप्नुयात् उपस
क्रामती सिवं दशकृत्वेउपादिशात् ६ ब्रह्मा
ण्डस्योदरे लोकाः सप्तभूवादयः स्थिताः मू
लादिब्रह्मरन्ध्रान्ते धाधारे ध्रुवमन्तिते ७

भूर्भांस्यनलो निलोंवरमहनो घो हि मां ७ः
७मा निम्नाभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैवम
शिष्टकम् नामकिंचन विद्यते विमृशतां यस्मा
मरस्माद्धिभो स्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्री
दक्षिणामूर्तये ९

मदिति विमृशतां विचारं
कुर्वतां यस्मात्परस्मात्सर्वकारणाद्धिभोरपरिच्छिन्ना
दीश्वरादन्यन्न विद्यते विचार्यमाणे ईश्वरास्यकत्वात
न्येणजगतो भावात्सर्वमस्मिन्कल्पितमस्यैव शरीर
मित्यभिप्रायः यत्तदोरन्वयः पूर्ववत् ९ ॥

72

अस्य तात्पर्यतो व्याख्यानप्रपञ्चेन मा रमते अत्रैवं वसिष्ठ
न्तः इति अत्रेदं विलक्षितमष्टमूर्त्यात्मकं सर्वं जगत्तस्य म
हेश्वरविग्रहः षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकम् तत्सृष्टिविषयमपि
दं व्यष्टिसमष्ट्यात्मकं चेति तत्राद्यं ब्रह्माण्डं चतुर्दशभुवनात्मकं
द्वितीयं देहपिण्डात्मकमेतयोः कार्यकारणरूपेणाभेदा
त्समष्टिब्रह्माण्डावयवा सर्वान्व्यष्टिपिण्डावयवेषु संप्र
यः पिण्डावयविनं च ब्रह्माण्डावयव्यात्मना संपाद्य महेश्वर
तदात्मतयानुगतध्याये त्रिरक्षितसृष्टिरीश्वरतान्तःकरण
स्तस्मादत्र स्थैव निर्विशेषतत्त्वं एवं श्लोके रष्टभिः प्रति
पादितं मानात् कुतः कुतः कस्मो भवतीति तदेतत्सर्वं क्रमेण
दर्शयति ब्रह्माण्डे समष्टिरूपे प्राणिनां विराड्व्यष्टिरूपेषु
ट्त्रिंशत्तत्त्वानि स्थितानि यस्मात्कालमासाविष्टतानि पञ्च भू
तानि पञ्च प्राणाश्चतुर्दशेन्द्रियाणि चतुर्विंशतिः महान्
कालः प्रधानमायाः विद्यापुरुषइतिषट् बिन्दुनादशक्
तिशिवशान्तातीतानीति षडेवं षट्त्रिंशत्तत्त्वानि सा
निशेवागमोक्तानि तानि सर्वे च पिण्डे ब्रह्माण्डेपि वानुव
र्तन्ते इत्यर्थः नहि पिण्डब्रह्माण्डातिरिक्तं किंचिदस्ति य
त्किंचिदस्ति तदप्यष्टमूर्तिव्यतिरिक्तं नास्तीति भावः ४
तत्र पिण्डब्रह्माण्डसंपादनप्रकारं वक्तुं तावन्निमित्तमा
ह व्यापिनिरिति अव्यष्टिरूपिणो मनसो ऽस्मिन्व्यष्टिशरी
रे व्यापिनिर्यस्मादिति योजना तदेते सर्वप्रवसमाः सर्वे
तन्त्वा इति वाङ्मनः प्राणा उपकरणहिरण्यगर्भरूपे

द.मा. णात्मानात्मनसोव्यापकत्वेनतस्यमनःप्रधानलिंगात्मनः
टी समष्टिशरीरस्यतत्कार्यव्यष्टिशरीरेष्वास्वपयत्तेस्तद्वारा
७३ व्यष्टिपिण्डस्यापिउक्तंसर्वात्मत्वमितिभावः ५ यस्मात्
शैवंपिण्डब्रह्माण्डयोरैकहिरण्यगर्भात्वयाद्स्मन्नमभे
देस्तस्मात्पिण्डात्मनामहेश्वरोपासनयासमष्टिब्रह्माण्डा
त्मतांलभतइतिपिण्डब्रह्माण्डसंपत्तिःकर्तव्यास्मादव्यष्टि
तिपुंसोव्यष्ट्युपासनयेतिभावः पुंसः परमेश्वरस्यव्यष्टिश
रीरान्तरात्मनउपासनयेत्यर्थः श्वानुपाउपासकइतिशे
षः तत्रप्रमाणमाह उपसंक्रामतीत्येवमिति तैत्तिरीयोप
निषत्सुप्रथममध्यायेपञ्चकोशानन्नमयादीनउ
क्रम्यात्मैतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति एतमान
न्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीतिपञ्चकृत्वःसंक्रमण
मानन्दमयकोशान्तर्गतसर्वाधारंव्यापकब्रह्मप्राप्ति
रूपमुक्तं तथाभृगुवल्ल्यांचाप्यैवंपञ्चकोशानतिक्र
म्यात्मैतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादिनापञ्च
कृत्वस्तस्यैवसंक्रमणमाम्नातमितिपरिछिन्नदेहे
पिपूर्णात्मविषयतयापरिपूर्णशक्तिशालिदेहत्वतासुप्रमाणसि
द्धमर्थः ८ इदानींसंपत्तिमनुक्रमतेब्रह्माण्डस्येतिभूरा
दयःसप्तलोकायेब्रह्माण्डस्यादेहेस्थितावर्तन्तेमूलाधा
रादिब्रह्मरन्ध्रान्तेषुस्वाधारेषुवसन्तिमूलाधारस्वाधि
ष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्ध्याज्ञातामसहस्रांशुक्रमेण
भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यमितिसप्तलोकावसन्तीति ७

संपूर्णेऽपि पिण्डे लोकसंस्थानसंपत्तिं प्रकाश्य तत्रैवं सूक्ष्मलोक
संस्थानविशेषसंपादनप्रकारमाह । अन्तःशरीरस्य पृ
ष्ठवंशो वीणादण्डः स महामेरुर्मध्यतोऽस्थीनि तु सा
मान्यानि पार्श्वस्थानि कुलपर्वताः पारियात्रादयः परि
तोऽविच्छिन्नतया स्थितत्वात् । गङ्गानदीं पिङ्गलानाड्यां सं
पादयेत् इडानाड्यां यमुनां सुषुम्णायां सरस्वतीं पार्श्वयोर्मध्ये

वीणादण्डो महामेरुरस्थीनि कुलपर्वताः । ग
ङ्गा चापि पिङ्गला नाडी यमुनेडा प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥ स
रस्वती सुषुम्णाख्या नाड्योऽन्याः पुण्यनिम्नगाः ।
द्वीपाः सप्त धातवः सप्त स्वेदलालादयोऽब्धयः ॥ ९ ॥

त्र प्रकरणमत्र सामान्यनाडीत्रयं नदीत्रयात्मना ध्ये
यमित्यर्थः । अन्यासु नाडीषु सर्वास्वन्या नदीः संपादये
दित्याह नाड्योऽन्या इति निम्नगादयः सप्त धातवो रक्तादि
द्वीपा ध्येया इत्यर्थः । स्वेदलालादयः शारीरगा द्वीपावे
ष्टनसप्तसमुद्रत्वेन ध्येया इत्यर्थः ॥ ९ ॥

द॰मा॰ धान्तशोषणोऽग्निः प्रलयाग्निरस्थिमध्येऽस्थिकूटान्तराले स्व
टी दाद्यपिशोषकोऽवड्वाग्निस्तिष्ठतीत्यर्थः वैद्युतोऽग्निर्दिव्या
७४ ग्निः सप्तधुम्नाग्यं तिष्ठति तत्क्षणस्फुरणत्वात्सर्वनाडीष्वप
धाराप्रवर्तकत्वाद्वेत्यर्थः पार्थिवः पृथिव्यग्निः सनाभिम
ण्डले धेययंत्यर्थः हृदीति प्रसिद्धार्थः कपाले ललाटे
श्रवणाणि नक्षत्राणि सूर्यचन्द्रमण्डलव्यतिरिक्तान्या॰

मूले तिष्ठति कालाग्निरस्थिमध्ये च वाडवः । वै
द्युतोऽग्निः सुषुम्नाग्रे पार्थिवे नाभिमण्डले ।
हृदि तिष्ठति सूर्याग्निः कपाले चन्द्रमण्डलम् ।
नक्षत्राण्यपराण्यङ्गे नेत्रादीनीन्द्रियाण्यपि ॥
धार्यन्ते वायुभिर्लोका यथा प्रवहणादिभिः ।
प्राणादिभिर्दशविधैर्वायुभिर्धार्यते वपुः ॥
१२

श्विन्यादीनि सप्तविंशतिसंख्यानि तथा मङ्गलबुधादि
ग्रहाश्च नक्षत्ररूपेण दृश्यमानानि सर्वनेत्रादीन्द्रियेष्वधि॰
ष्ठेयानीत्यर्थः मूलाधारे कालाग्निः ॥ स्वप्रवाहेण ब्रह्मा
ण्डधारकं वायुमनन्तः शरीरे देहधारकप्राणान्ममनाख्या
येदित्याह प्रवहणसंवहनादिभिः सप्तभिर्भेदैरित्यर्थः
१२

प्राणस्य द्वादशविषयत्वं तेन नकारनिर्देशद्वारा दर्शयति मूला
न्मूलाधारादुत्थितः इडापिंगलेनाड्यौ प्राप्य सूर्यरूपतः सू
र्यवह्निरूपः सन्नासिकाभ्यां द्वाराभ्यां वहिर्देहाद्गत्वा
द्विषडङ्गुले द्वादशाङ्गुलमात्रे देशे लीयते लयमदर्शनं
गच्छतीत्यर्थः १२ सोमात्मा सन्नेव प्राणोऽपानत्वं प्राप्य
दन्तद्व्यङ्गुलेन देशेनागमनाडीभ्यामिडापिंगलाभ्यां

प्राप्येडापिंगले प्राणो मूलात्सूर्यस्वरूपतः नासि
काभ्यां वहिर्गत्वा लीयते द्विषडङ्गुले १३ अष्टाङ्गु
लेन सोमात्मा नाडीभ्यामन्तराविशन् मलमूत्र
मरुच्छुक्राण्यपानो विसृजेद्वहिः १४ अग्नीषोम
मयोर्मूलात्सुषुम्नामाश्रितः आब्रह्मरन्ध्रमु
द्गच्छन्नुदानो वर्धते स्वयम् १५ व्यापयेद्धृषिरा
नाभुक्तान्नरसमन्वहं संपृक्तं समानसंज्ञका
याग्नेः कुरुते सदा १६

नासिकाच्छिद्राभ्यामन्तः
शरीरमध्ये आविशन् सन्नपानो वायुर्मलादि वहिर्विसृजे
दित्यर्थः १७ तस्यैवोदाननामाह वर्धते विजृम्भते
सन्नपरं ब्रह्मरन्ध्रम् उपरि देहनाडीषु व्यापयेद्धि विषयमास
मन्तादापयेत् धारयन्नवीनाडीभ्यो नामेति तस्या
न इत्यर्थः संपृक्तं प्रज्वलनानुकूलो व्यापारः कायाग्ने
ः सदा संपृक्तं कुर्वन् समान इत्यर्थः १८

कतिप्रसिद्धान्प्राणादिपञ्चवायुन्विभजेद्योगशास्त्र
प्रसिद्धान्नागादीनपरान्पञ्चवायून्विभजते निमेषो
न्मेषणे कूर्मनेत्रयोः कूर्म इत्यर्थः विजृम्भणे उन्नीव
शादास्यविदारणम् स्थौल्ये देहोपचये मरणे च शिवा
नृपमपि न मुञ्चति तत्राप्युक्तनागाकारको वायुर्ध
नञ्जय इत्यर्थः एतावता भूरिभाष्यन लोनिल इमन्त
व्याख्याते इदानीमेवमादीनामावरणान्तत्संपादनमुच
यति योकालनेतारोप्रसिद्धो चन्द्रार्कौ तौ शरीरे।

नागो हिक्काकरः कूर्मो निमेषोन्मेषकारकः क्षु
तं करोति कृकरो देवदत्तो विजृम्भणे १७ स्थौल्यध
नञ्जयः कुर्यान्मृतं चैव न विमुञ्चति आकाशावरि
रूपनन्तरवकाशं प्रयच्छति चन्द्रार्कौ कालनेता ॥
रौ प्राणापानौ शरीरिणां साक्षी पुरुष इत्येवमष्ट
मेष्टकमिदं वपुः १९ समनस्कामिमां योगी स्थि
त्वमानउपासनी श्रेष्ठो योगयुक्तः सन्नमनस्कस ८
शरीरिणां प्राणापानौ ध्येयावित्यर्थः यः साक्षी सचा
तस्यस्वमात्मरूपइत्यर्थः इत्यपि भाति चराचरात्मक
मिदमिति तद्याचष्टे इत्येवमिति १९ एवमष्टमूर्ति स्व
रूपदेहोपवस्तं पाञ्चय्याघतः फलमाह मनसा ध्यानमना
त्मं मनस्कमिदमष्टमूर्तिलक्षणमुपासनं ध्यानमेव मा
नो ध्यासेन योगी योगनिरतः कथं योगी श्रेष्ठ इत्युयोगयु
क्तः सोऽन्तमनस्कस्य लिङ्गमीश्वरं गच्छति तत्पदमाप्नोती
त्यर्थः २०

इत्यंतो योगाष्टाङ्गानि विभजते मन इति मनसस्त्वावस्
थ्यापत्तिः प्रसादः प्रसन्नता लयविक्षेपाभावेनावस्थि
तिरिति यावत् सन्तोषो यदृच्छालाभसन्तुष्टिः मौनं
वृथावाग्व्यापारवर्जनं त्यागः इन्द्रियनिग्रहस्तद्वशीकरणम्
याद्भूतद्रोहाकरणम् दाक्षिण्यं व्यवहारे दक्षता ऽऽग्रह
राहित्यमित्येतत् आस्तिक्यं शास्त्राद्युक्तविषये विश्वासः

मनःप्रसादः सन्तोषो मौनमिन्द्रियनिग्रहः द
यादाक्षिण्यमास्तिक्यमार्जवं मार्दवं क्षमा २१ भा
वशुद्धिरहिंसा च ब्रह्मचर्यं स्मृतिर्धृतिः इमे वमा
द्योमेवमनःसाध्या यमाः स्मृताः २२ स्नानं शौ
चं कृतिः सत्यं जपो होमश्च तर्पणम् तपोदानि
क्षान्तिस्त्वेवं नमस्कारः प्रदक्षिणम् २३ व्रतोप
वासकाद्याश्चैव कायिका नियमाः स्मृताः स्व
स्तिकं गोमुखं पद्मं हंसाख्यं ब्राह्ममासनम् २४
नृसिंहं कूर्मं गरुडं नागाख्यं वैष्णवासनम् वी
रं मयूरं वज्रं च सिद्धाख्यं रौद्रमासनम् २५

आर्जवमृजुत्वमकुटिलत्वं मार्दवं मृदुत्वमकठिनत्वं
क्षमा क्रोधहेतौ सत्यपि क्रोधपरित्यागः २१ भावशुद्धिर्व्य
वनो आरण्यादौ मनःशुद्धिः शुद्धान्तःकरणतेति यावत्
अहिंसा परपीडावर्जनम् ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुनत्यागः
स्मृतिर्जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुसन्धानं धृति
र्धैर्यं मनःप्राणेन्द्रियाणामवसादप्रसङ्गावष्टंभनम् २२

इत्येवमाद्योःमानिवमंदभिवमिमादयो[illegible]
यश्चैयमनःसत्वोयोगसाधनभूताधर्मा[illegible]
उक्ताविहृद्भिरित्यर्थः मनसोमात्रमाध्या[illegible]व:
योगाङ्गविशेषायमाइतियमलक्षणमनेनो[illegible]व:
यम् नियमान्कायसाध्ययोगाङ्गविशेषानाह [illegible]नाद्रुट
शौचैवात्यपवर्गाद्येभावशुद्धैर्यमश्रकेनात् कतनीय
रक्षतेन समंयथार्थंववंनतितिनाहृन्ह सहनम् व्रतोप
वासायामन्कालोचिता श्रमेपियोगाविरोधिन ग्राह्य

76

योमासनंविड:शाक्तंशैवंपश्चिमतानकम् नि
रालंवनयोगस्यनिरालंवनमासनम् निरा
लंवनयाध्यानेनिरालंव:सदाशिव: २९

रादय:कायिका:कायसाध्या: उपलक्षणमेतत्काय
वाक्साध्याइत्यर्थ: आसनानामाह स्वस्तिकमित्यादिना
स्वस्तिकाद्यासनचतुष्टयंवाल्लवल्लदेवमित्यर्थ:
नृसिंहादिचतुष्टयंवैसवंविसृदैवमवीरादिचतुष्टय
रौद्रंरुद्रदैवतं योमासनेशाक्तिदैवमंविडरित्यर्थ: प
श्चिमतानकनामासनेशैवंविड्योगिनइतियाजनायो
गविशेषवासनविशेषमाह निरालंवनेति निरालंवने
करचरणादिसंस्थानविशेषनियमालंवनरहिते २९

इदानीं योगा[illegible]लंबनयोगाद्युपेक्षयामाह निरालंबनतयाध्या
यापत्तिः [illegible]निरालंबस्तस्मात्राह निरालंबः महाशिव इ
ति रिति यावत्[illegible]निर्विशेषः परमात्मा तदालंबनं तस्मिन्मनः
समाधानं निरालंबनयोग इत्यर्थः स्वात्मिकायामनाकां
लक्षणानि योगग्रंथेभ्योवगंतव्यानि इदानीं प्राणाया
मानाह पूरककुंभकरेचकरूपस्त्रिविधः प्राणनिरोधः
प्राणायाम इति नामपर्यायार्थः २७ प्रत्याहारमाह इंद्रिया

रेचकः पूरकश्चैव कुंभकः प्राणसंयमः इंद्रि
याणां समस्तानां विषयेभ्यो निवारणम् २७
प्रत्याहार इति प्राहुः प्रत्याहारार्थवेदिभिः श्री
यारेक्कापि मनसः स्थापनं धारणोच्यते २८
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां चिन्ताध्यानं न प्रवर्त्तते २९

णमिति स्पष्टोर्थः २८ धारणाध्यानयोगाङ्गमाह क्वा
पि मणिपूरकादिचक्रेष्वित्यर्थः अथवा क्वापि शुभ
विषये कृष्णाविष्णुतविष्णवादिमूर्तौ वित्यर्थः ध्यान
माह ब्रह्मेति धारणाप्राणेन सह मनसः क्वापि स्थि
रीकरणमात्रं ध्यानं तु विषयविशेषविष्णवादौ मनो
वृत्तिधाराप्रवाह इत्यर्थः २९ ॥

द.मा.
टी
७८

अष्टममङ्गं समाधिमाह ध्यानादिति अयं सविकल्पः स-
माधिः अमनस्को ज्ञातृज्ञेयविभागो लेशलेशसहित इत्य-
र्थः एते २१ साध्यं निर्विकल्पकसमाधि ... पमाह २ नयो-
गमाह अमनस्कसमाधिस्त्विति सर्वचिन्ताज्ञातृज्ञेयविभा-
गोलेशवल्लिविवर्जनं लयविक्षेपरहिततया प्रशान्तावस्थ-
मित्यर्थः २१ चित्तनैश्चल्यफलमाह प्राणनैश्चल्ये चि-
त्तनैश्चल्यहेतुरुक्तः चित्तनैश्चल्ये त्वष्टाङ्ग योगप्रवर्त-
रतेत्यर्थत्वे नाग्रस्येत्यादिमाह चित्तस्येति सध्यानमिति ध्या।

ध्यानादस्पन्दनं बुद्धेः समाधिरभिधीयते अम-
नस्कसमाधिस्तु सर्वचिन्ताविवर्जनम् २१
चित्ते निश्चलतां याते प्राणो भवति निश्चलः चि-
त्तस्य निश्चलत्वार्थं योगं सध्यानमभ्यसेत् २१
आकुञ्चनेनपानस्य प्राणस्य च निरोधनम्
लंबिकोपरि जिह्वायाः स्थापनं योगसाधनं २२

नमात्रग्रहणम् तत्रादरातिशयद्योतनार्थं पुनरस्य-
मेकं योगसाधनमाह गुदद्वारस्य सङ्कोचनेन वायो-
रूर्ध्वस्रोतः प्रवर्तनमाकुञ्चनं कुम्भकेन प्राणस्य
शरीरान्तर्निरोधनम् लंबिका तालुमूले लम्बमाना
गोमांसवर्णः तदुपरि जिह्वायाः स्थापनं बला-
न्निरोधः इत्येतद्योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षण-
स्य साधनमुत्कृष्टहेतुरित्यर्थः २२ ॥

तदानीमभ्यासवशीकृतचित्तप्राणस्य योगिनश्चिह्नान्याह
चित्तेति पञ्चभूतजयात्स्फुटमित्यस्यायमर्थः पादादिजानु
पर्यन्तं पृथिवीस्थानं जान्वादिनाभिपर्यन्तं जलस्थानं ततो हृ
त्कण्ठपर्यन्तं तेजःस्थानं ततो भ्रूमध्यपर्यन्तं वायुस्थान
न्ततऊर्ध्वं ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तमाकाशस्थानमेतेषु धारणाभ्या
सेन क्रमेण तज्जयादेतानि चिह्नानि भवन्तीति ३३ कानि ता
नीत्यपेक्षायामाह प्रथमे योगलक्षणं पृथिव्याख्ये योगप्र
थमभूमिकाजयपर्यन्तं योगस्य लक्षणमित्यर्थः एवमु·

चित्ते निश्चलतां याते प्राणे मध्यपथं गते चिह्ना
न्येतानि जायन्ते पञ्चभूतजयात्स्फुटम् ३३ म·
लमूत्रकफाल्पत्वमारोग्यं लघुता तनोः सौग
न्ध्यं स्वरसौवर्ण्यं प्रथमे योगलक्षणम् ३४ क
ण्टकाग्निष्वसङ्गः स्वजले पङ्केऽप्यमज्जनम् द्वन्द्वा
दिसहिष्णुत्वं द्वितीये योगलक्षणम् ३५

तद्व्याख्यायोजना अत्रास्ति श्वेताश्वतरीयाणां मन्त्रोपनि
षत् युञ्जानः प्रथमं मन इति योगं प्रक्रम्य पृथ्व्याप्यतेजोनि
लखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते न तस्य जरा
न मृत्युः प्राप्तस्य योगातिशयं शरीरं लघुत्वमारोग्यमलो
लुपत्वं वर्णप्रसादः स्वरसौष्ठवं च गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं
योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्तीति ३६ द्वितीयभूमिकाया
गणसिद्धिचिह्नान्याह असङ्गः कण्टके स्वोधनम् ३५

दे॰मा॰ तृतीयमाह ३९ चतुर्थलक्षणमाह ४० पञ्चमयोगलक्ष
टी णमाह अनन्तशक्तिमत्त्वमपरिमितबलत्वम् ३८ एवं
७८ स्थानविशेषाभिजये चिन्मात्रप्रकाशस्वरूपमणायां प्राणनि
रोधनेन तत्त्ववशीकारे चिह्नमाह अष्टधात्वमेवाह य
एटेति वीणादीनादिपदानन्दादिश्रूयते एतेषाञ्च

बहुत्वं पानभोक्तृत्वमातपादिसहिष्णुता दर्शनं
श्रवणं दूरात् तृतीययोगलक्षणम् ३९ मण्डूक
प्लवनं भूम्यां मर्कटप्लवनं द्रुमे आकाशगमनं
चेति चतुर्थयोगलक्षणम् ४० ज्ञानं त्रिकाल
विषयमैश्वर्यमणिमादिकम् अनन्तशक्ति
मत्त्वं च पञ्चमयोगलक्षणम् ३८ प्राणस्वरूप
मणास्वप्राणेनादोऽन्तः श्रूयते यथा घण्टादुन्दु
भिशंखाब्धिवीणावीणावादितालवत् ३९ त
पनपावकविद्युत्तारातारेशतपनोपमम् ब्रह्मना
डीप्राणे चिद्रूपं च प्रकाशते ४० आसाम्य
रत्निर्यावन्तो मन्त्रं पश्यति दिने प्रति तावन्ति योज ४१

निस्तविशेषाभिजये चि नामर्कः स्वासे श्वासे प्रयावन्ति
न्मात्रप्रकाशस्वरूपानादाः श्रुतिगोचरा भवन्तीत्यर्थः ३९ ए
वं सिद्धे स्वरूपमणायां धारणायां योगास्वरूपस्याविर्भावो भवती
त्याह तपनपावकविद्युत्तारा दामिनी तारा नक्षत्राणि तारेश
श्चन्द्रमाः तपनः सूर्यः ब्रह्मनाडीस्वरूपमणाविद्रूपं परमात्म
स्वरूपं तस्य समागाम्यादिभाववदवभासत इत्यर्थः ४०

इत्थं नीतस्य प्रणवाभिव्यक्तिप्रकारमाह आत्मा मूर्धोदया
त्मूर्धोदयपर्यन्तमहोरात्रं यावत् तावदेकताधिकैकविं
शति सहस्रसंख्योच्छ्वासोच्छ्वासमावर्त्य सोऽहमिति मन्त्र
मुच्चरति स्वभावत एव किमर्थम् आयुषे आयुषोऽर्थमि
त्यर्थः ४२ ततः किमित्याह सकारे हकारे च लुप्ते ओंका
रो बिन्दुश्चावशिष्यते तत्र पूर्वरूपात्मसन्धिं प्रयोजयेत्
अकारो मकारात्मकमेकीकुर्यात् बिन्दुरोकारेण योजये
दित्यर्थः ४३ अथौंकारस्यावयवान् विभजते तस्मिन्न।

एकविंशतिसाहस्रं षट्शतं श्वाससंख्यया सो
ऽहमित्युच्चरत्यात्मा मन्त्रं प्रत्यहमायुषे ४२ स
कारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् स
न्धिं वै पूर्वरूपाख्यं ततोऽसौ प्रणवो भवेत् ४३
अकारश्चाप्युकारश्च मकारो बिन्दुनादकौ प
ञ्चाक्षराणि सूक्ष्माणि प्रणवस्यानि पण्डिताः ४४

नार्थम् अस्यास्य ओं एतदुपरि मकारे योजिते ओंअयं
व मकारः स्वरहीनत्वात् स्वरेण बिन्दुना योज्यः तस्मात् ओम् इति
रूपं निष्पद्यते एतस्य ओंघवता प्राणेनैकीकरणेन नादेन
मूलाधारादुत्थितप्राणोऽभिसंचरणेन नाडीगत स्वाभिरा
भिव्यक्तेन साक्षोऽभिव्यज्यते इति नादावसानमुच्यते एव
प्रणवस्यानि प्रणवशब्दवाच्यपिण्डस्यानि सूक्ष्माणि पञ्चा
क्षराणि अकारोकार मकार बिन्दवः इति वक्तारि नादश्चेति
षोडशमात्मकं पञ्चमभूतरमिति एवं पञ्चाक्षराणि

गु॰ सा॰ रु: परिज्ञाता ग्रन्थात्मविद्याकुशलाश्च महर्षयः ४६
टी तेषां महद्गुणानां क्रमेण देवता आह षट्त्रिंशत्तत्त्वसंयुता
७९ इति तान्यपि तत्त्वानि प्रणवान्तर्गतान्येव न ततो वहिः
सन्तीति द्योतयन् प्रणवस्य सर्वात्मतां ध्वनयति सर्वं हि
वाच्यं वाचकेनैक्यमवभासते सर्वं च वाचकं प्रणवाका
रेण ग्रस्यते तस्य सर्वेशत्वं सामान्यात्मकतया सर्वेश
त्वं व्यापकत्वात् तथा च श्रुतिः तद्यथा शंकुना सर्वाणि

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः तेषु
देवेषु तिष्ठन्ति षट्त्रिंशत्तत्त्वसंयुताः ४७
गुरुप्रसादाल्लभते योगमष्टाङ्गलक्षणम्
शिवप्रसादाल्लभते योगसिद्धिं च शाश्वतीम्
४८

पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा ओंकार एवे
दं सर्वमिति ओमिति एतदक्षरमिदं सर्वमिति ततस्तस्मादोंकारब्रह्म
णोरभेदप्रतिपादनात् तृणोद्वितीयब्रह्मात्मकः प्रणवः संह
रतीति समस्तप्रपञ्चमिति तात्पर्यार्थः ४७ इदानीं यस्य देवे प
रा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाश
न्ते महात्मन इति श्रुतिमाश्रित्य गुरुदेवतोपासनायोगा
त् सर्वसिद्धिरिति तत्कृते स्वतां सूचयन्नाह योगसिद्धिरात्मत
त्त्वाविर्भावः ४८

79

[illegible]न्नैषस्ङ्लमावरन्तुकं प्रणवार्थं प्रकटयति स्व
रूपसूक्ष्मं बिन्दुनादान्तरात्मन इति ताभ्यामुपलक्षणीयत
योपलक्षणमुच्यते पतद्रूकं भवति सच्चिदानन्दाद्याकारो
कारमकारात्मकाः प्रणवस्वरूपनिमकूटस्थं च बिन्दुना
देनेन रूपनाम्नो आविर्भावतिरोभावधर्मकौ श्लोकनिष्क्षि
तिलयायावस्त्वागमयत इति प्रणवब्रह्मोपलक्षणमि
तिनामरूपात्मकनादबिन्दुयधिष्ठानस्याप्यान्तरांशाकाम

सच्चिदानन्दरूपाय बिन्दुनादान्तरात्मने आदिम
ध्यान्तशून्याय गुरूणां गुरवे नमः ४० इति श्रीद
क्षिणामूर्तिस्तोत्रार्थप्रतिपादके प्रबन्धे मानसो
ल्लासे नवमोल्लाससंग्रहः ९ इति श्रीमानसोल्लास
वृत्तान्ते नवमो विलासः ९ परिच्छिन्नमहंभावं प
रित्यज्यानुषङ्गिकम् पूर्णाहंभावलाभोऽस्य स्तोत्र
स्य फलमुच्यते १

पादद्वयेनाह आदिमध्यान्तशून्यायेति कोऽसावेवं वि
ध इत्यपेक्षायामाह गुरूणां गुरवे नम इति दक्षिणामूर्त
ये नम इत्यर्थः ४० नवमश्लोकव्याख्योपसंग्रहः ९
उत्तरश्लोकतात्पर्यं संक्षिप्य कथयन्नस्य सर्वस्य फलमिति
माह अनुषङ्गिकं देहाद्यभिमानाख्यं रागतमित्यर्थः
उच्यते उत्तरश्लोकेनेति शेषः १

शि॰मा॰ टी ८

यस्मात्त्वमभिमन्तव्येति सद्दादिग्गणमर्तिस्तोत्रे ... कथं का

रेण सर्वदेवमानविसिंह सदंसस्फरीकृतं तं ... सर्वस्य ...

त्रस्यस्त्रवणान्तुरोधेनतोकासमानंतथापिसर्व...

तथापिसर्वभूतस्यामस्वरूपावनात् ...

कारस्तुतिनिर्वर्त्तयेकरणास्थापिसंकीर्तति ...

नमात्रात्पीमर्थः सर्वात्मत्वलक्षणायामहादिविभूति

या सहितमीश्वरत्वंनिरूपयतीतिनिरतिशयं ...

तः स्वभावतःसिद्धनप्रयत्नसाध्य

दिमर्थः यस्मात्तः प्रसिद्धमहत्वयापरिणतमणिमादिश्वर्यंतस्य

प्रवर्तमानस्यशीतादिपरिहारवत् ... का

स्यसिद्धान्तिस्तोत्रेणानेनसर्वदा ३ ॥

शिवोदत्तस्तत्त्वात्देवतस्थास्यामहतमस्तीतिहतम् ...

थतःपाठतोयत्नेनगुरुमोवगम्यतन्निष्ठा ...

दयार्थीचेमर्थः १ ... स्मरमहे ...

ति यद्यप्यस्मात्स्तोत्रात्सर्वपदाभिलषितार्थलम्भोने

तथापिवुद्धिसमानलक्षणः

किंत्वस्माफलाद्यपरमेश्वरपदापेयवार्वाचीनानेकफ

लानित्वप्रसङ्गतोवस्तमदिम्नेवमवितिश्रान्तीतितात्पर्यमस

भिप्रेत्याह स्वर्गेवापातालेवाम्

सर्वदा ... नाऽफलभेदादृग्यर्थः २४

तत्रांशंकवित्तितस्यातिफलस्याङ्गीकारः सिद्धिं दर्शयन्ते
नोपपादयति तथैतावत्यैश्वर्यकाष्ठादीश्वरत्वमित्यत
...... रूपम् ...... स्वर्यत सैश्वर्यानदृष्टक
स्थितिः साङ्ख्यकोनाः वस्थानमस्तीमर्थः तत्र दृष्टान्तमा
प...धर्मीश्वरत्वं विहितस्यनातिदृष्टकस्थितिः
...मीन ...... यातमनुयावति ४ अन
...कैवर्यनिष्ठानन्तस्याणिमादयः सप्तैश्व
र... त्वसं...तेहसिद्धान्तिस्वयमेवहि ५ यदीयैश्वर्य
विशुद्धिर्बोधविलक्षणिवादयः ये ऐश्वर्यवन्तमोम
न्तेसपवात्मा सदाशिवः ६ शुष्यमानयतागन्यो
वितेच्छामनुभूयते श्रीणांहंभावयुक्तेनपरिच्छिन्ना
विभूतयः ७
सर्वात्मत्वमितिस्फुटीकृतमिदंय
स्माद ...... श्रवण ...... यार्थ
म ...... नाम्नानाश्चसंकीर्तनात् सर्वात्मत्वम
हाविभूतिसहितस्यादीश्वरत्वस्वतःसिद्धोतम
तरं ...... यापरिणतैमैश्वर्यमव्याकृतम् ८
द ...कृषेयावमानरति ४ किंतदैश्वर्ययच्छायावद
विशुद्धमीश ...... माह वाचामगोचर
मनतिशयंसहजसामर्थ्यंतदैश्वर्यमित्यर्थः नत्वणि
मादिसिद्धयोऽप्यैश्वर्यमितिप्रसिद्धिः कथमनन्तशक्ति
रैश्वर्यमितितत्राह नि ...... णिमादयः

द·मा· सिद्धयः ईश्वरशक्तेर्निष्यन्दा विभुत्वमात्रात्मसंपत्सिद्धि
टी न्नवादमेश्वपितारनस्येनभावात् तथाव्रक्रतिः पुनश्चे
८१ वान न्स्यामात्मानि भूतानि मात्राश्च पजीवन्ती
दीश्वरत्वस्ति ………… थमवस्तोत्रप्रयोक्तस्त्नाणिमादिसिद्ध
थैतस्यतस्मिन्नान्तुवाद्रि कत्वादिसमिप्रेत्याह स्वस्येतित
थापित्रल्लाघैश्वर्यापष्टथकुप्रयोक्तवमित्याशंक्यात
दप्यस्यैवलेशइत्याह विभुभि ………… नुर्भिर्लेशैरिति यावत्
कथंविद्दैश्वर्यलेशावल्लाघैश्वर्यभेदात्मेघा सदाशिवा
विभूतित्वादित्याशंक्याह सपवात्मा सदाशिव इति सदा

अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा प्रा
…………

सनुमाणभुप्राणिषात्मत्वेनप्रवेशनम्
अणिमासन्तमैश्वर्यं यस्य परमात्मनः १ अ
लिमाद्यादिशिवान्तायाः षट्त्रिंशतत्व
………… यम १

शिवपवात्मात्मोवस ………… वस्मर्थः ९ अतोवस्यास्य
थमपिस्वभावमहिम्नैवोपनमते विडम्बरमेतत्तस्यतेनाह
नस्यमहान्त्मनि सदाशिवरूपपवभावनाकाष्ठानवलादि
क्षितिस्थितस्तोत्रफलश्रुतितात्पर्यं १ इदानीमणिमाद्यैश्व
र्याणि विभज्य प्रतिपादयन्नष्टधापरिणतैश्वर्यमस्यारस्तमि
मितस्याचष्टे तत्राणिमाख्यां सिद्धिं दर्शयति पुर्यष्टकापुलि
कादिप्राणिष्विमर्थः ………… शिवोविनाड

भिमकः प्रकृमः १

81

माह योगिविशेषणमेतन्महामेरुसमा
लघिमाख्यमाह ... स्थूलतामापन्नस्यामेः समुद्धरणे
रूपेति ... ॥ गरिमाणमाह अस्पृष्टवे
त्य
परीस्मिनयोजना १२ प्राप्त्याख्यमैश्वर्यमनुमादयति श
कामाख्यमिष्टमाह १३ प्रकाशनामकमैश्वर्यमाह १४

महामेरुसमारूढः समस्तद्धरणकर्मणि यो
गिनः स्थूलतत्त्वलघिमानं विदुर्बुधाः ॥
वशमाणसम ....
.... णं विदुर्बुधाः १२

पातालवासिनः पुंसो ब्रह्मलोकावलोकनम्
प्राप्तिर्नाम महैश्वर्यं सततं प्राप्यमयोगिनां १३
श्रा
इच्छामात्रेण संसिद्धिः प्राकाम्यमभिधीयते १४
स्वशरीरप्रकाशेन सर्वार्थानां प्रकाशनम् प्रा
काशमिदमैश्वर्यमि १५
त्रेण लोकानां सृष्टिस्थित्यन्तकर्तृ १६
ता सूर्यादीनां नियोक्तृत्वमीशित्वमभिधीयते

.... १७ जगत्स्थापरवर्गमितिमायेनय
यापि वित्तु यो लोकविषये स्वातन्त्र्यं वशित्वं तत्प्रापि वि
स्वामित्वादिवत्त्वेनाणस्थितावेववापीरूपत उगवनग
.......मिप्रायमेतद्वेदितव्यम् १९
ति

दृ·मा· वशित्वमाह शिवयोगिनामिति अकिमैश्वर्यस्थलभूमिस
टी त्रप्रमाणम् शृङ्कतिमुदाहरति यस्त्वेवंब्राह्मणो वि
८२ .... स्वरूपस्यप्रतिनिर्देशो यदुक्तः
शिवयोगिनां सर्ववशित्वं कैमुतिकन्यायेनाह किंपु
नरित्निनपरिगणितैमैश्वर्यं सर्वात्मसदाशिवात्मका

सलोकपालाः सर्वेपि लोकाः स्यु १७

यस्त्वेवंब्राह्मणो वेत्ति तस्य देवा वशानुगाः किं
पुनः स्वापतिमाह्यव्यालस्योपुरुषादयः १८
स्तोत्रमेतत ....
.... मुक्ताफले स्वर्गादिसंभवे १९
स्वर्गादिराज्यसाम्राज्यमस्यतेनहिपालितः तदे
वतस्य साम्राज्यं यत साम्राज्यजन्मानि
....

तस्मादात्मनि साम्राज्यं कुर्यान्नियतमानसः
२०

नतिष्ठा .... वेस्माह सर्वात्मभावेति २१
यद्यप्येवं महिमास्यस्तोवस्यतथातथापिनतेषुफलेषा
नुषङ्गि·केष्वपि मतिं कुर्यादिति प्राणिनो हितमुपदिश
ति इतरस्मपेक्षायामाह स्वर्गादिराज्येति २८ स्व
र्गादिराज्यसाम्राज्यं कस्मा २२

दक्षिणामूर्त्तावीश्वरे च भक्तिमतोऽस्मिन् स्तोत्रे
यिकारे नामस्येति दर्शयति यस्य देव इति श्रुतिरेवैषा २३
मशेषं स्तोत्रं नामर्पयतो वा
इदानीं नयशिष्टाचारसंरक्षणाय च मंगलं स्वेष्टदेवता

यस्या देवपराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते
कथिता ह्यर्थाः प्रक
प्रभवाकरः
प्रकाशयति यो विश्वं प्रकाशो सौ प्रकाशताम् २४
इति श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रार्थप्रतिपादके प्र
बन्धे
इति श्रीमानसोल्लासप्रबन्धोऽयं यथामति व्याख्या
तो रामतीर्थे नेन भग
वान् श्रीमद्दक्षिणामूर्तिरीश्वरः गुर्वात्मा प्रीयतां
नित्यं तत्त्वज्ञानप्रदः सताम् इति श्रीदक्षिणामूर्ति
स्तोत्रवार्तिकव्याख्याप्रबन्धो मानसोल्लासे स्वतानन्त
विलासः संपूर्णम् ॥

प्रार्थनरूपमाचरति आदिमादिप्रकाशमानानामपि
प्रभवाकारस्सर्वः स्वयमेव प्रका
२४ इति दशमश्लोकव्याख्योपसंहारश्लोकः १
शुभमस्तु सर्वजगताम् ॥ ॥

